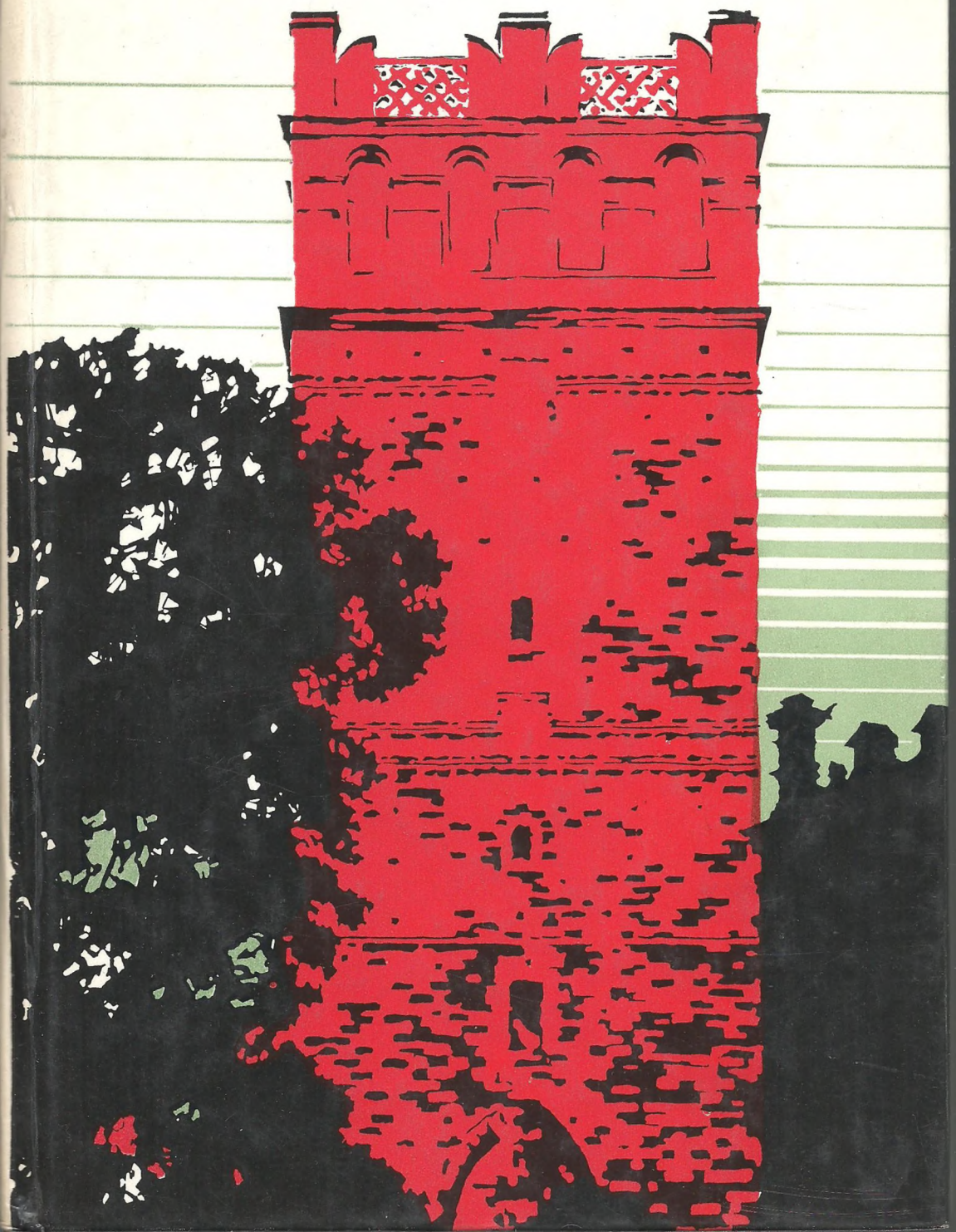

94(477) "1939/1945"

П-27

СПОМИНИ РАТНОГО ПОЛЯ

Віталій
Петльований

1 крб. 30 коп.

СПОМИНИ
РАТНОГО
ПОЛЯ

Віталій *21/1*
Петльований

ХУДОЖНЬО-ДОКУМЕНТАЛЬНА ПОВІСТЬ

р. 6

21
К и ї в
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1981

Художественно-документальная повесть известного украинского советского писателя посвящена командиру прославленного стрелкового полка, Герою Советского Союза, почетному гражданину города Сандомира Василию Федоровичу Скопенко, который погиб, освобождая от фашистских захватчиков польскую землю.

Рецензенты:

В. Б. ПИЛИНСЬКИЙ, П. М. КАЛИНИЧЕНКО,
В. Г. ДРОЗД

«Що таке подвиг? Щастя? Душевний злет? Удача? Ні! Подвиг — це безмежна відданість Батьківщині, вміння виконати свій обов'язок. Звершуючи подвиг, людина вся підкоряється владі ідеї, в котру вірить безмежно, справі, якій служить.

...Мені згадується 350-а гвардійська стрілецька дивізія, якою командував Г. І. Вехін. Вона у стрімкому пориві, визволивши десятки міст і сіл Волині, Львівщини, першою вийшла до Вісли, першою форсувала ріку і з важкими боями, у відриві від головних сил завоювала плацдарм. Дев'ятнадцять воїнів дивізії, які особливо відзначилися у цих боях, удостоєні звання Героя Радянського Союзу».

І. С. КОНГВ,
Маршал Радянського Союзу

ВІД АВТОРА

Вітер з межиріччя Вісли і Сану розігнав хмари і відкрив очам панораму Сандомира. З висоти пташиного польоту місто здається кам'яною рікою, хвилі якої зупинилися, застигли з волі чародія-зодчого.

Нас привела з Києва до польських друзів вірність пам'яті полеглих, спомин про разом пролиту кров, думка про спільність нашої долі, вірність героям Сандомирського плацдарму...

Поруч мене на Опатувській вежі стоїть сива людина в генеральському мундирі. Це киянин Володимир Пилинський. В роки війни «товажіш Влодзімеж» був генералом Війська Польського. Його солдати наводили переправи на Віслі й Сані, потім на Одрі й Нісі, на Шпрес в Берліні. Сьогодні він приїхав на колишній Сандомирський плацдарм, щоб взяти участь у відкритті погруддя полковникові Василю Федоровичу Скопенку... Оглядаємо плацдарм на Віслі, з якого повів у наступ свій полк офіцер Скопенко. Слухаємо хвилюючі розповіді про нашого земляка, й постають яскраво перед нами картини невмирущого подвигу.

Бачу, як низько схиляє голову Віктор Васильович Скопенко, учений-хімік, член-кореспондент АН УРСР, професор, проректор Київського державного університету. Він — наймолодший серед нас. Народився 1935-го. Батько його, сільський учитель Василь Федорович Скопенко, сюди, на Віслу, прийшов уже підполковником. Про героїзм воїнів 1180-го полку, яким командував Василь Скопенко, знає кожний поляк. Багато днів і ночей точилася битва під Сандомиром, за яким — шлях на Вроцлав, на берег Одри.

Віктор Васильович, звичайно, знає з неспростовних документів, яку долю готували фашисти сандомирцям. Скопенко-старший перекреслив бузувірські плани гітлерівців. В основу сміливого штурму міста було покладено розроблений ним план.

...Не вперше син героїчного командира приїздить на колишній батьків плацдарм. Не вперше згадує він гарячий день літа сорок четвертого, коли у Вербляжку, що на Кіровоградщині, листоноша приніс листа із штемпелем польової пошти. Від батька!

Ми виходимо через Опатувську браму, потрапляємо на вулицю імені В. Ф. Скопенка. Ліворуч — будинок колишньої комендатури, а далі — школа, яку ремонтували у ті далекі дні радянські солдати. Щороку на перших уроках дітям розказують про подвиг В. Ф. Скопенка і його бійців.

Незабутній ранок 5 листопада 1979 року. Городяни зрізали всі квіти в оранжереях і маленьких домашніх теплицях. Їх несуть на майдан біля ратуші з усіх вулиць і провулків. Біля імпровізованої трибуни люди зупиняються.

На узвишші поряд з трибуною він — Безсмертний Комендант! Відлитий із бронзи скульптурний портрет Героя Радянського Союзу полковника Василя Федоровича Скопенка. Створений народним художником СРСР Василем Бородаєм, колишнім воїном, який теж визволяв польську землю з фашистської неволі. У героя широкі, увінчані орденами, груди, вольове обличчя, орлиний погляд. Полковник ніби озирає Сандомирський плацдарм, де кувалася перемога...

Військове кладовище. Букети квітів лягають на братські могили. Тут лежить і полковник Скопенко.

Біля батькової могили — Віктор Скопенко. Скопенкові-старшому було тоді тридцять три роки, синові тепер — сорок чотири...

Сандомирці надали право почесного громадянства дружині свого визволителя Ганні Митрофанівні, його дітям: Віктору Васильовичу, Георгію Васильовичу, Аллі Василівні. Їх тут завжди зустрічають хлібом-сіллю, оточують теплою увагою. Тисячі й тисячі людей з подивом переводять погляд з бронзового батька на живого сина. А він, зажурений, смутний, ніби прислухається до гуркоту бою, що долинає сюди, на площу, з батькового ратного поля. Не мовчить воно, промовляє голосами тих, що полягли, будить спомини...

ВОГННИЙ ЛИПЕНЬ видався спекотливим на півдні України. Директор сільської школи Василь Федорович Скопенко, командир запасу, виконує перший бойовий наказ: Новгородків-

ський райвійськкомат доручив йому команду новобранців з Верблужки. Речові мішки й чемодани навантажено на колгоспні підводи. Вже й рушати пора, але Скопенко не наважується подати команду, нехай ще погомонять трохи, попрощаються. Ніхто не може сказати, скільки місяців, років триватиме розлука. Над Верблужкою час від часу із зловісним свистом пролітають чужі літаки. Гуркоче грім вибухів там, де станція Куцівка. Необмундирований лейтенант Скопенко хмурить високе чоло, дивиться з болем і співчуттям на старих матерів, на молоденьких солдаток з немовлятами на руках. Його Ганна сидить на возі, і трійко дітей їхніх з нею. Трирічна Алла на материних колінах спить собі спокійно, часом прищмокує червоними губенятами, а то раптом тихо схлипує, і тоді Ганна мугиче щось, заспокоює доньку. Скопенко бачить, як по обличчю дружини скочуються сльози, гіркота підступає до горла. Він робить несміливо крок до Ганни, але одразу ж і зупиняється. Ні, йому не можна вказувати свою слабкість: директор школи, секретар сільської партійної організації. До того ж командир Червоної Армії, ходив з артилерією західні землі українські визволяти нещодавно. Розповідав потім односельцям про Дрогобич, Станіслав, Львів, Броди. Наступали шляхами-дорогами Першої Кінної. Був Скопенко, признатися, не дуже досвідченим командиром, зате мав педагогічний стаж, і це трохи виручало. Червоноармійці вірили йому, ставилися з повагою, хоч серед них більшість — його ровесники. Недовго тривав той похід, з честю виконала Червона Армія свою високу місію, стали запасників додому відпускати, а декого агітували, щоб залишалися працювати за фахом, треба було налагоджувати в містах і селах Західної України нове життя. У Львові університет мав тої осені відчипити двері перед місцевою молоддю. Зазвучить в аудиторіях українська мова, то кому ж і викладати тут, як не комуністові Скопенку, і не тільки фізику чи математику викладати, а й виховувати молодь, вести її дорогою Леніна.

П'ятилітнім хлопчиком почув він уперше слово «революція». Бачив на власні очі, як шахтарі виходили на вулицю під червоними прапорами, мітингували. Його батько Федір Іванович зі зброєю в руках захищав Жовтневу революцію від білих банд.

Дітей в родині шахтаря Федора Скопенка було п'ятеро. Старший, Василь, народився у тисяча дев'ятсот дванадцятому, молодший, Степан, у тисяча дев'ятсот двадцять другому, а в цьому десятилітньому проміжку Марія, Ганна, Поліна.

Спогади, спомини. І сни... Чомусь найчастіше бачив себе Василь Федорович малим серед ще менших, для яких був наставником, другом і захисником. Інколи ті його підопічні, особливо Степан, Поліна, поставали в думках поруч з рідними дітьми.

Нелегко було вчителювати. Школа вимагала від нього усіх сил з ранку до вечора, а потім ще й вночі чекали на нього учнівські зошити. До тридцять дев'ятого перепідготували його на молодшого лейтенанта, а потім ще кубик... Місяця півтора побув з сім'єю, і раптом серед зими — нова повістка. Цього разу навчання тривало довго, правда, неподалік від сім'ї: можна було часом відвідати своїх верхи на коні, чорному, як смола, Декамероні. Стріляючи на навчальних полігонах із гаубиці бойовими,

лейтенант Скопенко зрозумів, що нова професія командира батареї, якою оволодів ніби принагідно, теж дуже важлива. Залпом «сорокап'яток» по його команді геть розстрожили два макети танків... Тієї ночі наснилося, що воює добровольцем в Іспанії, а ніхто не здогадується, що це він, Василь Скопенко, учитель з Верблюжк. Добровольці... Читав у газеті розповідь льотчиків про поєдинки з месерами, а де все те відбувалося — ні слова, і підпис загадковий: «Капітан три зірочки». Не пропустив жодної кореспонденції Еренбурга, Кольцова, Кармена. І там самі іноземні прізвища: іспанські, німецькі, французькі. Пауль, Фріц, Вальтер, Маліно, Лукач... Та відчувалося — не чужі ці герої, свої... І всі вони офіцери високих рангів...

Та ось і ближче до наших кордонів загуркотіло, в монгольських степах. Нові географічні назви повторювалися по радіо, зустрічалися в газетах — Халхин-Гол, Байнцаган, Буір-Нур. І вже не одинаки-добровольці, а цілі полки, можливо, й бригади допомагають тим, хто зазнав нападу.

Майже одразу після Халхин-Голу фінська кампанія — ще одна чорна провокація світової буржуазії, ще крок до Великої Вітчизняної.

Відчувалася невідворотність смертельної сутички між двома світами. І ось ударив на сполох набат: на майдані у Верблюжці Скопенко розлучався з Ганною і дітьми. Підводи готувалися вирушати в путь: одні — до військомату, інші — в евакуацію...

На війну ішов — було два малих кубики на петлицях; дві великих зірки має тепер на погонах. Вже не взводом командує — полком. То його, «Першого», викликають до рації. «Хто викликає?» — «Зорін». У наказах Верховного Головнокомандуючого воєначальників називають справжніми прізвищами, а тут, бач, інший порядок. Генерал Вехін Григорій Іванович, комдив, зашифрований «Зоріним». А Скопенко у своїм полку — «Перший».

«Доповідайте обстановку», — чує Скопенко голос Вехіна. «Наступаю у повній відповідності з наказом. Ар'єргарди противника чинять незначний опір. І відходять». — «Стволи не відстають?» — поцікавився генерал. «Ідуть у бойових порядках. Але мішені наживали п'ятами. Тільки сліди залишили тигрччі». — «Людей нагодували? Ні ще? Пізнувато. Мабуть, біфштекси смажите? Знаю вашого Дмитра Дмитровича. Меню-розкладки у нього без м'яса не буває. Ну, а ви хоч і по плану, але щось не бачимо полонених. Хоч би «ящика» десь роздобули. Де у них лінія оборони? Де головні сили? Не може бути, щоб до самої Вісли самі рухливі заслони. Чуєте мене, «Перший»? На ділянці вашого сусіда зліва розвідка наскочила зненацька на «тигрів». Бій тривав близько двох годин, е втрати. От бачите, вчора мені ви скаржилися на погані сни, а окошилося на сусідів... Ну, то добре, смажте свої біфштекси, покуштуємо... Скоро зустрінемося». — «Чекаю, Григорію Івановичу...» Скопенко примовк, несподівано для себе назвав так генерала. Ті, що це чули, можуть подумати — хизується своїми близькими стосунками з комдивом.

Генерал, чути, ще тримає трубку, тільки одхилився, щось каже по телефону, але вже не йому, а тому, хто біля нього. Потім звернувся до Скопенка: «Я відчуваю, «Перший», що у вас бойовий настрій. Це добре. Вашому хазяйству доведеться здій-

снити один попутний захід. Отже, до зустрічі. У мене тут гість зверху, Павлов. Його цікавить об'єкт, який десь попереду на вашім напрямку».

Скопенко після розмови з комдивом скочив на коня і пустив його вскач. Розмова з Вехіним збадьорила його. Зранку почував себе стомленим, адже третю добу у сідлі і все під гарячим сонцем. Дихати важко, наче перед дощем. Добре, що довкола ліс, повітря насичене киснем. Дорога пролягає у видолинку, а по обидва боки — крутосили, ліси піднімаються по них угору, громадаються там темно-сизими куртинами буків, дубини, а низом, при дорозі, розбігаються зеленими плахтами смеречини, кучерявляються жовто-червоною поростю диких ягідників. А може, то сонячне проміння утворює такі незвичайні барви? Це нагадало йому Алушту. У 1939 році відпочивав там разом з дружиною. Спостеріг, що у ранкові і передвечірні години виникає перед очима фантастичне палахкотіння в повітрі над горами, а особливо в ущелинах. Подібні міражі пояснюються близькістю моря, його випарами. А тут? Невже чарівниця Вісла тому причиною, велика ріка, яка несе свої води через усю Польщу? Сонячна веселка цвіла в Скопенкових очах навіть і тоді, коли він заплющував їх. І думки сягали у дитинство, вели у Верблюжку, у невеликі класи сільської школи, де два десятки юнаків і дівчат слухали його уроки з фізики. Якими допитливими, зацікавленими очима дивилися вони на вчителя! А він часом соромився своєї молодості, скромного багажу знань, згадував викладачів інституту, які слухали таких корифеїв вітчизняної науки, як Вернадський, Синельников, Лейпунський, Вальтер, Патон, Курчатов... В Алушті мріяли з Ганною про майбутнє. Вона хотіла, щоб він навчався в аспірантурі, повторювала йому, що з його наполегливістю й сумлінністю треба дерзати. Канікули ще тривали, і вони вирушили до його батьків на Криворіжжя. Хвалилися їм, як багато побачили, перебуваючи у Москві, розповідали про незабутнє: Михайло Іванович Калінін вручав Василеві Скопенку нагороду — медаль «За трудову відзнаку». Ганна ходила до Мавзолею Леніна... Медаль і нині на його грудях поряд з бойовими орденами, нагадує про довосічне життя, про колишні мирні турботи. Про школу у Верблюжці, звідки пішов на війну. Випускники школи теж захищають, як і він, Батьківщину. Хоч би один із них потрапив у полк, яким командує їх колишній учитель! Але ні, поповнення з Львівщини, Тернопільщини, з Буковини...

Раптом тривожні вигуки у колоні привернули увагу підполковника. З того боку, де тече Вісла, з'явилися літаки. Важкі бомбардувальники летіли бездоганим строем, непаче тільки-но з аеродрому, і не одразу можна було визначити, чиї вони, куди прямують. Залунали чіткі, спокійні команди; одразу наче вітром здуло з дороги підрозділи; солдати розосереджувалися, зникали у смерековій гущавині пониззя, залягали під захистом гілля поодиноких буків. Націлилися в небо зенітки артилерійського дивізіону. Приготували свою зброю солдати на той випадок, коли літаки атакуватимуть. Лежачи горілиць, можна часом влучити й з карабіна.

Скопенків кінв відчув тривогу, одним стрибком опинився в хащах. Спорожнів шлях. Ніде ні душі. Хтось уже з виярка пальнув у небо з ракетниці, зелений вогник розписався в небі й розсипався іскрами. Сигнал, що свої?

Ось уже літаки ніби не так і високо, видно обриси кожного і розпізнавальні знаки. Залунали радісні голоси: «Свої! Свої!», «З роботи вертаються!».

Так і є, з роботи, так гудуть лише незавантажені. Червоні зірки виразно видно на фюзеляжі і хвості.

А полк хоч і радіє, та не поспішає демаскуватися. Біда навчила. Хіба не літали фашисти з червоними зірками на літаках? Хіба під час бою фріци не підвозили на санітарних червонохресних машинах своїх автоматників на передову? Та ось уже «петлякови» над полком. Видно над бомбардувальниками і семірку винищувачів. Поблискуючи крилами, демонструють фігури вищого пілотажу, круто «свічками» пронизують небесну синяву, перевертаються, як птахи. Панують наші соколики у небі, як було в Тушино в День авіації. І жодного ворожого аса. Минулася коту масляна!

Виїхав з лісу на дорогу командир полку, дивиться услід червонокрилим. Оживає дорога, брязкотить зброя. Люди займають свої місця в строю, розмовляти нікому не заборонено, чується сміх. Солдати, видно, жартують, бо дехто, особливо з молодих, почувши гул моторів у небі, ховав, як страус, голову, забувши, що їй «казенне місце» берегти треба. А може, сміх стосується німецьких пілотів: бач, і носа не показали.

Скопенко наздоганяє підрозділ солдатів у плямистих маскхалатах. Полкова розвідка. Тут і комсорг полку Борис Клюкін. Розвідників він поважає найбільше. Ходив самочинно за «язиком», за що перепало йому на горіхи. Комдив не любить легковажних вчинків, особливо коли порушує дисципліну офіцер. Але порушення не перешкодило тому ж Вехіну дати на Клюкіна потім таку бойову характеристику, що Скопенко тільки зітхнув: «Заберуть від нас Бориса, підвищать...» Не дивлячись на молодість, комсорг вважався ветераном дивізії, воював на Курській дузі, мав бойову нагороду і нашивку за поранення. Щось спільне було в їхніх характерах, і різниця в роках не така вже й велика, хоч Борис і називає Скопенка «батею». Був у них один на двох син полку. Вони любили Колю, ділилися з ним своїми офіцерськими пайками: галетами, печивом, цукром. Оберігали, щоб не ліз у саме пекло під час бою. Тепер разом сумують: Коли з ними вже нема, генерал Вехін таки відрядив підлітка у тил в суворовське училище. Тепер він у Києві, прислав звідти фото: чорний мундирчик, погони з літерами «СУ». Писав, що його портрет вміщено у стінній газеті. Відповів йому Клюкін і теж похвалився: днів через п'ять після від'їзду Коли таки взяли вони штурмом Кременець...

Наблизившись до розвідників, Скопенко почув, що комсорг розмовляє з ними німецькою мовою.

— Шпрехаєте? До Гітлера на рандеву збираєтесь?

— Так точно, товаришу підполковник,— і оком не моргнув чорнявий ефрейтор.— Тренуємось, донерветер!

— Ти, я бачу, з новеньких?

— Не зовсім. Біля кухні мене довго тримали, а це наш ротний почув, що я трохи німецьку знаю, забрав до себе. В розвідку ходити буду. Звати мене Федором, товаришу підполковник. По-їхньому, виходить, Фрідріх, Фред. Мундирчик з чужого плеча зодягну. Чим не Фріц! Бітте-дрітте... А родом я із Жовкви, що

під Львовом, Федір Похилько. Жовкву наша дивізія визволила, я і пішов добровольцем.

— Це та Жовква, де російський льотчик Нестеров уперше в світі пішов на таран?..

— Так точно, товаришу підполковник. У тридцять дев'ятому, коли Збруч перейшла Червона Армія, одразу до нас льотчики в гості приїхали. І серед них ще один Нестеров, казали — брат його двоюрідний. І теж льотчик. Разом вони ще у війну чотирнадцятого року в авіазагоні служили. Де тепер цей другий Нестеров, не знаю, може, ще літає... А це правда, товаришу підполковник, що сам Покришкін на нашому напрямку воює?

— Хіба ти газети фронтової не читаєш, Похилько? Покришкін, як і ми з тобою, на Першому Українському. У нас один з ним напрямок — на Берлін.

На обочині, під крилатим дубом, — артилерійська позиція. Зелена «сорокап'ятка» спрямована на перехрестя доріг. В такому лісі ні танки, ні бронетранспортери не підуть навпростець, чекай їх на просіках. Крутоплечий артилерист майор Прокіп Ромас щось розтовкмачує молодому лейтенантові. Угледівши Скопенка, доповідає за статутом.

Командир полку повідомляє:

— До нас Павлов їде... І не сам.

— Знаю. Наступаємо, Василю Федоровичу. Мені вже й снарядів підкинули. На черзі — Вісла.

— Ще дійти до неї треба, товаришу командир дивізіону. І форсувати... з ходу. А ворог збирає на Віслі значні сили. Фронт у них скорочується, можливості концентрації війська збільшуються. Це нам з тобою слід врахувати...

Ромас подивився іронічно на сорокап'ятиміліметрові гармати.

— Та ми враховуємо... Бог війни, як відомо, сильний своїми калібрами, — зітхнув.

— Бог війни, — задумливо повторив Скопенко. — Скільки нової техніки дає нам промисловість, союзники підкидають дещо, а все не вистачає. Є, звичайно, дивізії і бригади першого класу, гвардійські, ударні, для них нічого не шкодують. А ми поки що чим багаті, тим і раді. Може, перед Віслою згадають і про нас...

Бувала людина майор Прокіп Ромас. На шість років молодший від Скопенка, а встиг багато де побувати, побачити світу. Сільський хлопчина з Приморського краю збирався стати меліоратором, кінчив навіть технікум, але потягло його на море. За комсомольською путівкою юнак потрапив у торговельний флот. Плавав у Японію, Китай, бував і в Сполучених Штатах. Такі місця, як Камчатка, Сахалін, бухта Провидіння, для нього не просто географічні пункти на карті... Лейтенантські кубики отримав, коли почалася війна. З грудня 1941-го — на фронті під Москвою. Його батарея стояла на північ від Тули, на Куликовому полі. Артилеристи 350-ї заново сформованої дивізії — із запасу, досвіду мало, а то й ніякого, всі шукають Ромаса — навчи, лейтенанте. В пеклі артилерійських поединків осколком влучило в ногу, але позиції свої не кинув. Там і лікувався, в полку. І досі накульгує трохи, як, до речі, і Скопенко, поранений ще в доньських степах влітку сорок другого.

— Ти, Прокопе Митрофановичу, — після паузи заговорив Скопенко, — не бійся порушити субординацію... Скористайся з приїзду комдива і поговори з ним по щирості. Під лежачий камінь вода не тече.

Ось і ПРИБУВ у полк, як обіцяв, генерал Григорій Вехін. Але сам, без командарма. Генерал-лейтенанта Пухова терміново викликав маршал Конєв. Про це Вехін словистив Скопенку як про щось дуже важливе, видно було, що він знав або здогадувався про причину виклику. Вони одійшли від машини, попрямували обочиною вперед. Ромас відстав навмисне, даючи їм змогу поговорити сам на сам. Нарешті зупинилися на пагорку.

— От що, товаришу підполковник. Ставка незадоволена справами на нашому напрямку. Про це маршалу Конєву заявив сам Верховний. Його цікавить насамперед Львів. Здійснюється операція Львівсько-Сандомирська, наголошує він, а не навпаки. Спершу треба визволити Львів... А на Сандомирському напрямку слід забезпечити собі плацдарм. Пріоритет за Львовом, Василю Федоровичу.

— Пріоритет з точки зору дій цілого фронту. А якщо йдеться про нашу армію і, зокрема, про нашу дивізію?

— От-от. З точки зору дій цілого фронту. А перед нами Сандомир. Вісла, а не Карпати. Ми їх пройшли давно. Бачите, підполковнику, наші з вами думки збігаються. Львів не може чекати, але його визволятимуть інші, не ми. Той, хто ближче до Вісли, повинен робити своє.

Вони пішли далі, у глибокий ліс. Опинилися на галявині. Кілька штабних офіцерів схилилися над картою, простеленою на похідному столі. Трохи збоку серед молодого порослі сидів зв'язківець з радіостанцією.

Про обстановку доповідав начальник штабу майор Трибой. Скопенко не втручався і сам слухав уважно. Молодий офіцер прибув до них недавно, вже після Кременця, замінивши пораненого майора Омьотова. Одразу довів, що штабну роботу знає. З ним Скопенко радився частіше, ніж з іншими старшими офіцерами, поважав за оперативність і чіткість. Цінував майора і Вехін. Розкривши свою планшетку, генерал порівнював карту з полковою. Вехін спостеріг, що там, де у противника за попередніми даними мали бути опорні вузли оборони, розвідкою виявлено лише окремі рухливі групи прикриття. Та й вони в близький бій не вступають, постріляють трохи з мінометів і відходять...

До карти придивлялося вже все полкове начальство: замполіт Роденко, заступник командира по МТЗ* Зубавленко, капітан Шалімов. Усіх Вехін знав в обличчя, як знав і те, що зміє берегти кадри Скопенко, наче наділяє кожного талісманом, а бої виграв. Вехін подумав: «Ці навчилися воювати, приведуть полк на Фрідріхсштрассе, обов'язково приведуть».

— Ось тут, товаришу підполковник, вас жде міцний горішок. До нього кілометрів сорок по прямій, строго на північ. Бачите залізницю? Авіаційна розвідка виявила роз'їзд і окремі дерев'яні будівлі. Судільна огорожа до трьох метрів заввишки,

* МТЗ — матеріально-технічне забезпечення.

але в окремих місцях тільки колочий дріт. Що це, як ви гадаєте? Польські партизани з Армії Людової, з котрими дивізійні розвідники мають контакт, твердять, що це німецькі фронтові склади. Щоночі звідти долинає шум вантажних автомашин, залізничних вагонів. А вдень все завмирає. Я прихопив з собою атлас. Давайте глянемо на карту Польщі.— Гострим кінцем олівця Вехін упевнено зафіксував точку на зеленому масиві лісів неподалік од Вісли.— Якщо склади, то чому розташовано їх саме тут? Не під Варшавою, Краковом, а в глухій місцевості? Чи доцільно дислокувати об'єкт фронтового значення десь на фланзі, де й дороги не так розгалужені і немає відповідної промислової бази для виробництва зброї чи військового спорядження?

Комдив простягнув руку до олівців, вибрав червоний.

— Я думав над цим... І, здається, знайшов розгадку... Навіть тепер, у критичні для ворога місяці війни, жодна радянська бомба чи бомба союзників не впала на таємничий об'єкт, схований на відлюдді. Союзники здійснюють човникові операції на інших маршрутах. Чи не в цьому, власне, й полягає цінність подібних об'єктів для продовження війни? Карпати і Альпи, скелясті гори Скандинавії — ці неприступні природні фортеці мають, на думку Гітлера, стати базами, арсеналами, постачати безперебійно фронт.

Уважно прислухався до слів генерала майор Зубавленко. Скопенко стояв з ним поруч, здогадувався, про що саме думає зараз Дмитро Дмитрович.

Заклопотаність майора помітив і генерал.

— Ще не взяті трофеї підраховуєте, Дмитре Дмитровичу? Хвалю за конкретність мислення! Все зрозуміло, товариші офіцери? Не стану давати якихось особливих порад. Майор Ромас, як завжди, підтримає вас вогнем свого дивізіону. Але покладайтеся на сили, які є у розпорядженні полку. Ось так, підполковнику... Коли немає запитань, ведіть мене ближче до кухні. Здається, ще ніхто не спідав? Яке нині меню?

— Пшоняна каша на сніданок, товаришу генерал,— став по команді «струнко» майор Зубавленко.

— Заправлена смальцем,— додав замполіт Роденко.

— І то добре. Салом каші не зіпсуєш... Знаю, Дмитре Дмитровичу, за м'ясом скучили солдати. Кепсько без м'яса, а де його наберешся. Україна — наш найближчий тил — сама на голоднім пайку. Та ще визволеним воєводствам Польщі допомагає, Війську Польському. А хто в полі робить — жінки та діти, ну, ще трохи відпускників поранених, інваліди. Спасибі їм і за кашу... Велике спасибі.

Вехін, як правило, за польових умов їсть з солдатського котелка. Тільки на КП дивізії готував йому їжу ординарець. Якщо дивізія довго залишалася на одному місці, працювала офіцерська їдальня. Але останнім часом не часто. Щодо Скопенка, то він завжди харчувався разом з солдатами. Особисто стежив, щоб солдати були нагодовані, щоб старшини дбали про гарячий чай, незалежно від того, було це літо чи зима. Коли не було справжньої заварки, Скопенко підказував — її дасть приroda. Не обов'язково й сушити м'яту, вишневе або калинове листя, галузки. Пополощи, щоб пилюки не було, і заварюй. Так

чаювали колись у них в сім'ї. Мати ставила на стіл великий мідний самовар з медалями на боках... Сьорбає солдатський чай командир полку, і пахне йому він чимось рідним, домашнім, пагадує про дитинство, про рідні місця... Не вистачає йому зараз річки Саксагані. Липнєве сонце припікає голову, спина пітна, вдень і вночі не просихає одяг, поги, натруджені переходами, сверблять. Хоч би вже скоріше вийти з полком до Вісли.

З гуцавини вийшов приземкуватий, як Котигорошко, старшина Побединський, жестикулює, щось пояснює на мигах Скопенкові. Нарешті ступив ближче, насміявся.

— Товаришу генерал-майор, дозвольте...

Столик і скатерку приніс. І ложки... Та ще які! Генерал Вехін зважив одну в руці, оглянув. Фамільне срібло. Навіть з гербом якогось знатного роду.

— Трофейна?

— Так точно. Фашистський мародер півдюжини носив у своєму ранці. Але до фатерлянду не дійшов...

Скопенко посміхається, він знає, що є в старшини і по чарці. Побединський запасливий хлопець, та, бач, не наважується нагадати, жде команди. Поглядом дав зрозуміти: «Не треба...»

Нарешті із спіданком закінчено. Комдив хусточкою витер руки, розстебнув планшетку, поклав перед собою на стіл.

— Є в мене, Василю Федоровичу, знімок, зроблений льотчиками. На ньому твій об'єкт. Дерева маскують його, але видно дахи будівель, лінії огорожі, окремі сторожові вишки і блокгаузи з ходами сполучення. Треба мати, звичайно, фантазію, щоб розшифрувати щось в хаосі суцільного лісового масиву. Так от, пофантазуйте. І розвідники ваші нехай подивляться. Добре, що є хоч такий знімок... На ньому ваша ділянка, ваша дорога на ступу. У дивізійної розвідки є копія, але на бога надійся... Майте на увазі, підполковнику, які б не були там скарби, на операцію даю день-два. Нас чекає Вісла. Отже, як казав Суворов,— «быстрота и натиск».

Вехін широко ступав трав'янистою доріжкою. Водій миттю кинувся до замаскованого віліса, рвучко подав його з обочини на дорогу.

На «штабній» галявинці Скопенка доживався комісар; так називали за звичкою заступника командира полку, майора Роденка. У цім полку він старожил, з грудня 1941 року. Тоді полк розвантажувався на станції Сухиничі, мав наказ переслідувати відступаючого ворога. Та одразу зазнав невдачі. Фашисти уже опам'яталися, закріпилися на новому рубежі, підтягли резерви. Танки і артилерія безперервно контратакували наступаючих, довелося оборонятися на Жиздрі, відійти; під час маневру фашистські льотчики вистежили дивізію, завдали їй жорстокого удару з повітря... А нині дивізія воює в Європі, визволяє польську землю. І він у строю, колишній політрук Роденко, іде з полком на Віслу.

— Артилеристи нам сюрприз приготували, Василю Федоровичу,— доповів командирові полку.

— Де ж він? — пожвавішав Скопенко.

— За півгодини буде тут.

— Дякую, Василю Івановичу, за приємну звістку. Далеко звідси взяли його?

— В тому-то й штука, що поблизу. Заблудився, мабуть. Не в той бік топав...

Майор Зубавленко докинув:

— І в мене прибуток, товаришу підполковник. Прочісували хлопці балочку сьогодні. Коли чують: «Му-му...» Десь поруч корова подає голос. І відповідь долинає. Тоненький підголосок ніби з-під землі озивається: «Му-у-у...» Бігцем туди. Справді, корова стоїть над ямою, задравпи голову, й жалібно мукає. Глянули в яму, а там телятко. Лежить, бідне, і голови не піднімає, охляло, певно. А корова аж стогне, в очах сльози. Вим'я у неї роздулося, перегоріло молоко...

— Надумали, що з нею робити? Не гнати ж за полком.

— Надумали. Коли не заперечуєте, оддамо тій жінці з лісового хутора, що хвору дитину до медпункту нашого приносила. Чоловік у неї, казала, партизанить у Армії Людовій.

— Не заперечую, Дмитре Дмитровичу, — відповів Скопенко.

Привезли обцяного артилеристами «язика». Пристаркуватий німець сидів на підводі, опутивши ноги у важких кованих черевиках. Шаровари на ньому підсукалися, оголивши худі литки. Був без пілотки, певно, загубив, як брали його, скуйовджене волосся звисало на лице, потилицю. Втомлені очі дивилися на офіцерів уважно, але без страху. Хтось із червоноармійців навіть дав йому цигарку, і він жадібно куриє. Ноги в нього, певно, залякли в дорозі, бо, як став на землю — заточився. А тут ще й коні рупшили. Німець упав, поволікся за підводою.

— Ну й екземплярчик, — похитав головою Скопенко. — Такими гітлерівців часто малюють у «Перці». Тотальний... Носиш штани — топай на фронт. Оце такого «язика» ви, герої, зцапали? Кому подяку оголошувати? — з іронією запитав.

— Рядовий Ковтун першим його вгледів, — відповів наводчик гармати єфрейтор Сагайдак. — Хотіли йому кляп запхати, а він проситься, та ще й по-нашому, я, мовляв, кричати не збираюся. Ще й рукою махнув: «Гітлер капут!» Каже, що на Львівщині народився... Та він вам сам зараз доповість...

— Макс Штумпе, — виструнчився полонений. — Моя матка галичанка, а тато німець. Тато до цієї війни не дожив, на тій загинув. Кайзеру Вільгельму служив. У Карпатах поліг. А матка зовсім стара була, як мене мобілізували, може, вже й померла без мене, того не вем. Четвертий рік марширую то вперед, то назад, шляк би його трафив.

— Домарширувався?

— Так є. Пора додому. Руки мої штуцер носити не годні. Та й не хочуть...

Скопенко презирнувся з офіцерами. Початок був цікавий. Може, цей Макс нічого путнього їм і не розповість, та добре вже, що поводить ся цілком нормально, не труситься, як заєць.

— Бачу, ви досить таки охляли, гер Штумпе зі Львова. Не свідали, мабуть? Що ж це ви, герої, не підхарчували його?

Полонений добливав темні потріскані губи. Ковтнув повітря, озирнувся довкола, хотів, певно, пересвідчитися, що з нього не насміхаються. Далі просунув руки за пояс.

— Бігме, три дні не їв. Пересиджував, чекав, щоб жодна холера не вистежила. У таких випадках — трах, і по всьому.

72341

В потилицю зблизька есеси стріляють без промаху. Три дні і три ночі...

— Ясно,— Скопенко значливо глянув на старшину Побединського, і той зрозумів полковника.

— Ком, ком,— наказав він полоненому іти за ним.

Всі засміялися.

Через півгодини полоненого допитували в наметі начальника штабу Трибоя. Капітан Шалімов уважно вивчав його документи. Записи в «зольдатенбух» свідчили, що Макс Штумпе народився в 1895 році, за національністю фольксдойч, спеціальності не має. У солдатській книжці окремо вкладена сinya, тверда, з червоною смугою навкіс перепустка. В ній зазначено, що Макс Штумпе має право на вхід і вихід до об'єкта «Гриф Ц-2» з сьомої години ранку до сьомої вечора.

— Що це за об'єкт — «Гриф Ц-2»? — запитав Шалімов.

Старий, не задумуючись, відповів:

— «Гриф Ц-2» — умовна назва складів. Я служив денщиком обер-лейтенанта Капа. Навесні прибуло поповнення з Берліна. Нас стали готувати до відправки на фронт. Сформували кілька кампфгруп. Навчили користуватися фаустпатронами, кидати гранати. Видали австрійські карабіни.

— Ви дезертирували із зброєю?

— Прихопив, аякже. На випадок сутички з польовою жандармерією. Та й вівчарки переслідують утікачів.

— Ну й далеко звідси ваш «Гриф», Штумпе?

— Я вже казав — марширую три дні, вірніше, три ночі. Як тільки нашу кампфгрупу вивели в поле, ми стали окопуватися. Це було там, біля «Грифа». Півсотні кілометрів звідси, як іти по прямій. А я петляв, замітаючи сліди за собою, та й старий уже. В думках я поспішав, але часом мені здавалось, що тупцюю на місці.

— Чому саме зараз, Штумпе, ви надумали здаватися в полон? Хіба не мали раніше такої можливості? А спеціальна перепустка? Денщик обера не така вже велика птаха, щоб мати таку перепустку.

Штумпе винувато схилив голову.

— Чому саме зараз? — повторив, зітхнувши. — Я хотів не просто здатися, повинен був з чимось прийти до вас. Про склади на шляху наступу ви й без мене знаєте. Ваші літаки місяць тому були над нами і не скидали бомб. Це розумно, по-хазяйськи. Ну, а тепер взагалі бомбардувати «Гриф» не можна ні в якому разі. Застерігаю вас! Разом з есесівцями, які охороняють об'єкт, загинуть і ваші люди... червоноармійці. Про них ви ще не знаєте. Два тижні тому цією дорогою пройшло кілька колон військовополонених. Куди їх женуть, не знаю, але один такий етап залишився у «Грифі». Велика колона, десь близько тисячі людей. Жодного цивільного, всі з оточенців, тих, перших. Росіяни, білоруси, українці. Ноги в багатьох попухли, взуванка нікудишня. Годують їх раз на добу. — Макс Штумпе замовк, йому важко було говорити. Скопенко подав йому котелок з водою. Він пив жадібно, аж у горлі клекотіло. — Там їх більше тисячі. Стільки полонених у нас на «Грифі» ніколи ще не було... Охороняє їх сотня есесівців та стільки ж «фрейвіліге» — добровольців, як свідчить клеймо на їхніх документах. Дехто з них скаржився

мені, що цей штамп — чиста вигадка, щоб не надумали здаватися у полон.

Після деяких роздумів Скопенко вирішив показати полоненому знімок, залишений Вехіним. «Чи впізнає свій «Гриф»? Шалімов не заперечував.

Полонений крутив знімок і сяк і так. Ні, він тут нічого не бачить, крім лісу.

— Останнім часом я зовсім погано бачу, — водив шкарубким пальцем по глянцюватій поверхні знімка.

Майор Трибой дав йому луку. Штумпе зморщив чоло, напружуючи зір. Його увагу привернув чіткий трикутничок якоїсь невеликої будови на схрещенні просік. Від нього відходили дві темні лінії, ніби рейки. Штумпе кліпнув повіками. Скопенко напружено стежив за полоненим.

— Так є, гер командир! Шляк би його трафив! Це наш «Гриф»!

СВІЖИЙ НОМЕР дивізіонки привезли артилеристи. Показуючи Скопенкові кореспонденцію «З бойового досвіду», майор Ромас хвалився:

— Про моїх хлопців. Треба буде відправити молодшому сержантові Добрику в госпіталь. Справді, ніколи не забудеться двобій його «сорока»'ятки з «фердинандом».

Невелика за розміром газета, формату шкільного зошита. Її вже зранку читають у ротах і батареях.

У дивізійній газеті — війна зблизка, атаки і контратаки відділень, взводів, поєдинки між червоноармійцем і гітлерівцем, у ній те, що відбулося вчора з тобою чи твоїм товаришем по окопу. «Боевое знамя» — друкований щоденник дивізії, який ведеться колективно, в ньому — відгомін близької передової. До речі, рядовим, сержантам і молодшим офіцерам тут привілей: газета висвітлює переважно солдатський маневр, вміння солдата, його хоробрість, винахідливість. Трохи пізніше попадуть на передній край армійська і фронтова газета, тоді дізнаються воїни, як ідуть справи у сусідів, на всім велетенським рубежі, що зветься Першим Українським фронтом. Кожному солдатові відомо, що наступають вони в напрямку Вісли, що у зведеннях Радінформбюро це зветься Львівсько-Сандомирською операцією. Попереду Сандомир — звідси і назва напрямку. Але місто-фортеця ще за Віслою, в руках ворога.

Північніше, в напрямку Пулав, Магнушева, Варшави, де наступає Перший Білоруський, передові частини Червоної Армії відчувають вже подих Вісли, але Перший Український ще й досі продовжує ліквідацію великого угруповання ворожих військ під Львовом. Там чинять шалений опір німецькі та угорські війська, вони мають сотні танків, самохідних гармат. Зав'язла у тих боях і армія Пухова. На Віслу просувається вона лише незначною часткою своїх сил — однією дивізією. Те, що гітлерівці відходять, це вже, можливо, тактичний хід. Яка його мета? Днями комдив знайомив офіцерів з орієнтовкою Ставки: німецько-фашистське командування поспішно створює нові ударні угруповання — одне в районі міста Мелець, друге під Сандомиром. Контрудару треба чекати в найближчі дні. Гітлер вимагає знищити

радянські з'єднання, що підходять до Вісли, і тим самим виграти час для створення на ній лінії міцної оборони. Отже, не давати фашистам передишки, іти вперед. І раптом додаткове завдання комдива Вехіна: взяти склади. І дані глибокої розвідки: склади перетворено на тимчасовий концтабір, сюди прибув великий етап військовополонених... Ситуація ускладнилася. А станція Демба, біля якої склади, не так уже й далеко.

...У головній похідній заставі стрілецький батальйон капітана Порфирія Ковальчука. Це досвідчений, мужній командир. В сорок третьому командував ротою, тепер — комбат. Його підрозділ, націлений на Дембу, наступатиме в обхід. Для штурму в лоб виділено перший і третій батальйони, артдивізіон Ромаса. Схема операції розроблялася на підставі даних авіарозвідки і свідчень «язиків». Добре зробили, що відразу не відправили Штумпе. Зрозуміли тепер і те, чому Штумпе увесь час говорить про полонених червоноармійців: серед них, виявляється, його рідний син. Батька примусово у сорок першому мобілізували німці-окупанти, а сина Мар'яна, якому мати дала своє прізвище Покотило, вона випроводила за Збруч ще раніше.

На правому фланзі полку — стик із сусідньою дивізією, і там чути стрілянину. Автоматні черги, вибухи гранат. Певно, розвідка Ковальчука напоролася на ворожий заслін. Торохнула десь міна, друга... Фашисти рейдовими групами намагаються контролювати дороги, мости, лісові хутори. Сутички спалахують то тут, то там, але незалежно від інтенсивності вогню відступ триває, ворог чи то справді безсилий, чи заманює полк у «мішок».

Ліворуч, на крутосхилі, шарпонулася в небо зелена ракета. Майор Ромас зупинився, оглянув місцевість, схвально кивнув Скопенкові — все, мовляв, в порядку, свої «перемовляються». Рушили далі.

— Чув, Василю Федоровичу? — Ромас пустив свого коня поруч із Скопенковим. — У Німеччині змова проти Гітлера. Ніби створено підпільний імперський уряд. Про це розповідає ТАРС в огляді іноземної інформації. Генерали тасують колоду, ставка на гітлерівський козир їх уже не влаштує...

— Вони тасують колоду, а Гітлер їм голови рубає — то одному, то другому. І потім, як я розумію, фашизм щось більше за самого Гітлера. Фашизм не капітулює добровільно, хоч би й не стало фюрера.

— Оце слушно, — згодився Ромас, — ідея тисячолітнього рейху виплодила Гітлера, як і тих, що «тасують карти»... Так що на бога надійся, а Берлін брати нам!

Дорога повернула у вибалок, і тут вони наздогнали артилеристів. Три кінські запряжки тягли сімдесятишестиміліметрові гармати, заклечані зеленими гілками. Коні тюпали помалу, потимілися, бійці обслуги, простоволосі, розхристані, крокували по обидва боки, хто в чоботях, хто в черевиках та обмотках, карабіни за спиною. Майор Ромас одразу впізнав нових гармашів, відряджених в його артдивізіон після розмови з генералом. Іти їм недалеко, мають зайняти позицію за цією балкою, осідлати перекрестя доріг на узвишші.

Назустріч вершникам вийшов з кущів солдат. Хотів, видно, зупинити їх, та враз опустив автомат, упізнавши Скопенка. Над

окопчиком з'явилася каска, а через мить вистрибнув на стежку зовсім молоденький білобровий молодший лейтенант з орденом на гімнастерці.

— Де капітан Ковальчук? — запитав у нього Скопенко, спішвшись.

— У другій роті, товаришу підполковник.— Побачивши, що Скопенко й Ромас у кашкетах, офіцер попередив їх: — Без каски у нас не можна. Снайпери в хащах засіли. Сьогодні у ротного кухаря влучило. А зв'язківця наповал... Ми на горбі і вони... От і полюють...

Ось уже й розчищений у бруствері сектор — спостережний пункт комбата. Солдат з біноклем. Він заклопотаний, навіть не повернувся до них, щось там, певно, побачив між старезними карячкуватими вербами. Офіцери витягли з футлярів біноклі, примостилися з ним поруч.

— Ну, що там цікавого? — запитав Скопенко у мовчазного солдата.— Бачу криницю з журавлем. Ага, розп'яття... Дівчата за водою прийшли...

— Які там дівчата, товаришу командир полку,— серйозно заперечив йому спостерігач.— То фріци... За вербами маскують ся їхні автомашини. Здається, кухня...

— А не помиляєшся, справді фріци? А може, наші?

— Хтозна. Ще вчора там нікого не було. Ні наших, ні чужих.

— Командирів батальйону доповів?

— Так точно. Він одразу й пішов туди, на лівий фланг.

У Ромаса бінокль надійніший, артилерійський, він його тримає обома руками, такий важкий.

— Ні, то не кухня,— говорить він, одриваючись од бінокля.— Спецмашина з антеною. Штабний фургон або ж радіостанція.

— А мені антени не видно, товаришу майор,— нарікає на недосконалість оптики червоноармієць.— Крім того, щось диміло... Он ще... Бачите — машини. Виповзають, наче з ями... Цистерни...

Якби попереду була ворожа лінія оборони, то Скопенко і Ромас не дуже приглядалися б зараз до тих верб, все й без них давно було б вивчене, зафіксоване й приречене на знищення артвогнем. А тут щось не те. Німці на цій ділянці одірвалися від переслідування, зникли в кучерявих передвіслянських гайках. Ще вчора ввечері перед батальйоном Ковальчука зняли навіть охорону на своїх мінних полях. Полкові сапери роблять проходи не маскуючись.

— Де у вас телефон?

— У бліндажі, прошу за мною.

В зеленому присмерку перекритого сосновими колодами бліндажа міцно пахне живицею. На купі хвої напівлежить телефоніст. Почувши, що від нього вимагається, зв'язківець затараторив гугняво, з професійною впевненістю:

— Я «Оса». Я «Оса». Це ти, Гришо? Хазяїн у вас? У нас «Перший». Повторюю — «Перший». Передаю трубку...

— Доповідайте, Порфірїю Федоровичу, що ви там з'ясували? Так. Зараз мене цікавить, що то за гості біля криниці. Ага... Так... Так,— він помовчав трохи, потім поманив до себе Ромаса: — Німці! А не помиляєтеся, звідки ж вони у цій зоні? Не з

неба, звичайно... Я теж так думаю. Отже, фланг... Лівий фланг, стик, очевидно. Так от. Наказую — поки що не чіпайте. Зі мною тут Прокіп Митрофанович. У вас його «очі», нехай готують дані. Карта з вами? Так от, знайдіть квадрат вісім — двадцять два. Так, так, хатка лісничого, праворуч верби. Цистерна з пальним, кажете? Для танків? Розпорядіться там: пильність і готовність. Петеерівців уперед... І повертайся. Я чекатиму на своєму КП.

Телефоніст взяв у підполковника трубку, на обличчі й тіні тривоги: нам, мовляв, не звикати. Вам, командире, своє робити, а нам своє.

— Отже, таки німці? — чекав Скопенкового підтвердження Ромас.

— Німці, ще й свіженькі. Машини з мотопіхотою і дюжина бензовозів. Щось мають запраляти... Ну, Прокіпе Митрофановичу, не довго відпочивали твої гармаші. Готуйся, бог війни. Невже вирішили дати нам бій перед Дембою? Не пустити до складів?

— Цього слід було чекати. База. Та й Віслу пора їм прикрити, а то, чого доброго, ми її з ходу... перескочимо.

— І перескочимо! Це вже неодмінно, — упевнено, наче хтось сумнівався, відповів Скопенко.

— Але ж у Львові ще фашисти. В нашій тилу...

— Думаєш, чого ми тут без танків просуваємося? Чому три дні не видно оперативної авіації? Все там, під Львовом. Пообіцяв Верховному маршал Жуков — спершу Львів...

Повернувся Ковальчук. Почував себе не просто дисциплінованим підлеглим, а хазяїном. Доповідав коротко і не про те, що має робити, а що вже зробив. Вехін саме за такий стиль поважав командира полку Скопенка, а той і комбатам дав повне право на власну ініціативу. Воюють без опікунів.

Ромас прислухався до розмови: капітан і підполковник радилися, як рівні. У комбата аргументоване рішення: нічна операція. Здається, й погода сприяє: небо захмарилося, обіцяє дощик. А під дощик, звісно, та ще з дороги — спатимуть фрїци під брезентовим верхом, як на дачі...

— З мотопіхотою ясно... А пальне? Не знищувати ж його... — роздумливо сказав командир полку. — От був би подарунок нашим танкістам! Вони сюди прийдуть аж з-під Львова.

Комбат кивнув: розумію. І подивився на Ромаса, що той скаже.

— Візьмеш цистерни ціленькими, я їх вогнем прикрию. Одним словом, шість стволів у твоєму розпорядженні. Три з них сімдесятишестиміліметрові... Ще й у бою не були, новенькі. Працюємо під обіцяний тобою дощик.

Скопенко вийшов з бліндажа. Сонце над ходом сполучення кволо поблискувало в облозі хмар.

...Доц переслідував Скопенка до самого КП. Спершу з-під копит коня ще прискала пилючка, але скоро довелося звернути на стежку, покриту травою, бо кінь почав осковзуватися. Не було ще й другої години, а небо здавалося вечірнім, дерева на горбах стояли темною стіною, неначе на долину, на дорогу насувалася ніч. І хоч одяг на ньому геть змокрів, Скопенко на дощ не нарікав.

Згадувався йому наступ під Кременцем. Так само дощило, а їм довелося здійснювати свій обхідний маневр через болота і яри,

де кожен маленький потічок перетворився на бурхливу річку. Про те, щоб використати автотранспорт, не було й мови. Снаряди і міни на підводах, патрони й харчі у кожного солдата дбайливо сховані. В суху погоду шестикілометровий відрізок шляху по такій пересіченій місцевості пройшли б щонайбільше за дві-три години. Але застрявали колеса, рвалися посторонки, вибивалися із сил коні. Часом доводилося вантаж разом з підводою переносити на руках убрід. Та ніхто не відставав, ніхто не скаржився. Негода приспала пильність гітлерівців. Тільки вже опівночі раптово попереду, де просувалися розвідники, спалахнула стрілянина, і він, Скопенко, дав наказ зупинитися.

Сутичка та біля лісової сторожки була випадковою. Німецькі сапери ремонтували розмиті дамби і старі мости. Поява наших військ була для фашистів повною несподіванкою. Близько двох десятків солдатів на чолі з унтером відстрілювалися педовго, вже через кілька хвилин вони здалися у полон.

І от знову обхідний маневр... У 350-й дивізії Скопенків полк неначе спеціалізувався на таких операціях. А почалося все з Ізюма, з Сіверського Дінця. Ось і майор Ромас теж про Ізюм згадував. Признався йому командир дивізіону, що для гармашів обхідні операції штука не дуже приємна. Що там не кажи, а навіть «сорокап'ятка» має солідну вагу, це тобі не кулемет. Без них піхоті сутужно, але й з ними мороки багато, надто ж коли під ногами суцільна трясовина. І все ж бездоріжжя, дощі і тумани працювали на Скопенка. Так було і під Бродами. Чотири дні маневрувала піхота в зоні, де, здавалося б, міг з'явитися лише повітряний десант. Та скільки несподіваного, тривожного для солдата в таких умовах! Безперервний рух у повній темряві. Небезпеку треба скоріше відчувати, ніж бачити. А як не збитися з напрямку? Як організувати зв'язок між підрозділами, оперативно керувати ними? Самостійність кожного командира, починаючи із взводу, це, звичайно, першооснова нічного бою, але дії усіх підрозділів зв'язані єдиним задумом, з окремих бойових завдань складається ціле, те, заради чого здійснюється обхідний маневр. Нічний марш важчий вже сам по собі, до того ж завжди ризикований. Адже без передишки, без відпочинку, часто без ковтка свіжої води доводиться з ходу приймати бій або атакувати. Якщо фронтальний удар — молот, то удар з тилу — ковадло. Затиснутий у цьому проміжку ворог обов'язково шукає, де слабке місце. Туди він спрямовує всю свою силу, всю злобу приреченого. Як звір у пастці, він стає очманілим і нещадним.

Досвід — хороша штука, але Скопенко розуміє, що кожна нова операція — це завжди щось зовсім інше. На ділянці, де наступає тепер полк, ще жоден підрозділ Червоної Армії не вийшов на Віслу, там резерви Гітлера. За Віслою — Одра. Чи не завчасним буде марш-маневр однієї дивізії, яка прокладає вузький коридор, не маючи забезпечених флангів?

А наступ 350-ї триває...

Сума багатьох окремих успіхів, вчили Скопенка, вирішує долю операції великого масштабу. Генерал Вехін завжди розкривав перед командирами полків загальну перспективу. Нині тактична пауза скінчилася, фронт знову в русі. І раптом цей локальний наступ силами дивізії у вузькому коридорі, що схожий на протоку в шхерах...

Поки він їздив у батальйон капітана Ковальчука, штабісти подбали про захист від дощу. Над бліндажем напнуто тент. Трудиться над картою, прокладає нічний маршрут начальник штабу Трибой.

— Ковальчук дзвонив, як тільки ви, Василю Федоровичу, виїхали від нього. У селищі за балкою виявлено батальйон німецької піхоти. Якась свіжа частина...

Скопенко мовчки сів біля Трибоя, поклав великі руки на коліна, розтирав закладкі долоні.

Відколи знає Скопенко Порфирія Ковальчука, він завжди в центрі подій. Де його батальйон, там і активність найбільша. Свій перший бій Скопенко виграв, скориставшись варіантом операції, підказаним комбатом. Було це на Сіверському Дінці. З такими командирами можна йти у вогонь і в воду.

...У ШТАБНІЙ ПАЛАТЦІ звикли до одноманітного шуму дощу. І раптом десь здалеку долинув спершу тонкий, потім все настирливіший звук. Капітан Трибой визирнув з-під брезенту.

— В небі літаки, здається, винищувачі!

— По щілинах! — скомандував Скопенко.

Ще мить, і над ними з пронизливим свистом низько пролетіли месери.

Суглиниста мокра земля прилипала до рук, під ногами хлюпотіло. Трохи лівіше над дорогою почулося кілька кулеметних черг, й одразу ж з шелестом, немовби чіпляючись крилами за верхівки дерев, промайнув ще один ворожий літак.

— А де ж ваші зенітники, капітане? Заспокоїлися під дощком і спочивають?

— Не хочуть демаскувати нас... і себе,— невпевнено відповів начарт Безкровний.

Начальник штабу, прислухавшись, тихо промовив:

— Здається, відбій.— І, не чекаючи команди, залишив щілину.

— А казали, збанкрутував Герінг,— озвався, спльовуючи глину, майор Зубавленко.— Дідько їх знає, де клепають вони свої літаючі гроби. Луплять їх наші соколи у хвіст і в гриву, а літають. Уже, здавалося б, живого місця не залишилося у промислових районах Німеччини. І в газетах пишуть, і по радіо передають, що повітряні ескадри союзників налічують сотні «літаючих фортець». Це ж тисячі бомб щодня!

— Бомбардують Німеччину. А бомби та літаки дає промисловість окупованої Європи. Бельгія, Голландія.

Скопенко покликав ординарця, щось сказав йому стиха, і той, козирнувши, швидко пішов поміж куцями.

У бліндажі начальник штабу знову розгорнув карту. Вказав на позиції батальйону Ковальчука.

— Я думаю, ще до нічної операції поміняємо К.П. Потіснимо Ковальчука. Звідти буде зручніше керувати боєм.

Мокрий вітер гайнув по землянці. Прикриваючись настовбурченим плащ-наметом, увійшла военфельдшер Тая Царьова. Обличчя мокре, руки червоні, обвітрені. Доповіла не по формі, якось по-домашньому:

— Кликати, товаришу підполковник?

— Кливав. Ви на пункті медичної допомоги залишилися за старшого? Так от, сідайте.— Побачивши забинтовану ліву руку фельдшерки, Скопенко згадав, що її, власне, теж мали евакуювати до медсанбату: у випадковій сутичці з групою фашистів-оточенців куля прошила їй долоню. Щодня Таня доповідала, як себе почуває, він знав, що рана загоюється, і фельдшерка знову може тримати в руках шприц.

Зубавленко галантно допоміг дівчині зняти мокрий плащ. Та, мабуть, давно вже не доводилося йому виступати у такій ролі, зачепив рукавом Танину пілотку. Впало на плечі перев'язане синьою стрічкою волосся. Мабуть, поспішала і не встигла заплести косу. Відчула на собі погляди офіцерів, співчутливі й поблажливі. Вдячною посмішкою відповіла на щирість, вдячною і трохи лукавою. Кожен з них при зустрічі завжди намагається сказати їй добре слово, а то й подивуватись, не приховуючи цього, на Танину вроду. Компліментів на її адресу не шкодували ні офіцери, ні рядові. Навчилася по-своєму розшифровувати їх і, мабуть, не помилялась. Дехто, признавалася собі, їй подобався. От хоча б той мовчазний ад'ютант командира полку, що завжди задивляється на неї.

Скопенко діловим тоном запитав:

— Що там у твоєму гарнізоні, Царьова? Скільки хворих на обліку? Ходячих і лежачих? Та сідай, а то нам, Царьова, незручно...

— Лежачих немає, товаришу підполковник, усі ходять, а як треба, бігають. Таранець, ви його знаєте, досі шкутильгає, як стає на праву. А рана на лиці майже загоїлася. Другий теж такий — Соляник. Ми його тимчасово використовуємо як санітара. Старші віком ковтають порошки. Молочко їм потрібне, а не за океанська тушонка.

Скопенко окреслив синім олівцем на карті стрілку з гострим, як жало оси, наконечником. Вістря її упиралося в чорний кружечок населеного пункту.

— Дивись, Танюшко, далека дорога нас жде. Довгий перехід... Може, треба підводу додатково виділити в твоє розпорядження? А то давай відправимо кількох найслабших до медсанбату. Ще до Вісли поблизько, ну, а за пєю Кельце, Вроцлав. Недужим краще в тилу підлікуватися. Наздоженуть потім.

Таня з відповіддю не поспішала. На обличчі віддзеркалювалися то вагання, то рішучість. Нарешті сумніви остаточно розвіялися:

— Настрій моїх хлопців я добре знаю, товаришу командир полку. Нехай у нас долікуються.

Переконаність Царьової подіяла на Скопенка.

— Одужуючі мають зброю?

— Не всі. Дехто залишив у підрозділах.

— Забезпечте і їх. Дамо автомати. І попередьте їздових — ні в якому разі не відставати від колони. Сто-двісті метрів — інтервал між ар'єргардом і обозом. Візьміть на всякий випадок ракети, встановіть умовні сигнали. Не буде змін — виступаємо о вісімнадцятій нуль-нуль.

Скопенко підвівся, потис дівчині руку.

Як тільки Таня вийшла, командир полку звернувся до начарта Безкровного:

— Дивізіон майора Ромаса залишається на головному напрямку дивізії, з нами в рейд не піде. Так що вся надія на полкову артилерію. Особливо при штурмі складів...

Настирливий зумер польового телефону свідчив — дзвонили «зверху». Скопенко взяв трубку. Густий сильний голос генерала Вехіна звучав бадьоро. Сказав, що оце тільки повернувся від начальства. Є новини. Дуже приємні. Повінь рве загати. Шах турою обіцяє чистий мат... Над ратушею — наш прапор!

Розмова тривала дві-три хвилини. М'яко ступаючи своїми важкими чобітьми, Скопенко повернувся до столу.

— Сьогодні на світанку передові танки увірвалися до Львова. Над міською ратушею червоний прапор. Ворог чинить шалений опір, але услід за танкістами в прорив входить мотомеханізований корпус. Отже, як то кажуть, по конях!

...Залишившись удвох з начальником штабу, працювали над картою. Подумки прокладали дорогу наступу. За лісовим хутором у західній частині відолинка починалися заболочені переліски, далі за греблею — горби, а попід ними — сині стрічки річок, канали зрошення. На дамбі залізнична колія, яку й на карті відразу не помітиш.

Розвідники бачать усе в натурі і, якщо порівняти їхні дані з картою, невідомо, кому ж вірити. Мости і нові дороги прокладено там, де їх ще вчора не було. І навпаки, зникли дамби, що мали б прислужитися, розлилися неждано води загачених саперами річок. Ні машина, ні піхота не пройде за строго наміченим маршрутом, який тобі підказала не тільки своя, а й трофейна топографічна карта. А штучні перешкоди! Протитанкові рови, ескарповані береги балок і річок! А нові лінії укріплень з розвиненою сіткою вогневих точок, а мінні поля! Скільки непередбаченого перед тобою, часто невідомого й місцевому населенню. Будуючи все нові й нові оборонні рубежі, які мали зупинити Червону Армію, фашисти використовували не тільки полонених, а й місцевих жителів, здебільшого селян, і потім, щоб зберегти таємницю, розстрілювали їх поголовно у свіжих, ще не обпалених вогнем війни ровах.

Топографічна карта з написом «цілком таємно». Ще в ті роки, коли молодшого лейтенанта запасу Василя Скопенка навчали військовій справі, карту читав він з тривожними передчуттями. Не хотілося вірити, що колгоспні лани чи лужок над річкою стануть переднім краєм. А в сорок першому подав команду «вогонь!» батареям, знаючи наперед, що снаряди впадуть в тільки-но захопленому гітлерівцями селі. Було гірко й образливо стріляти по рідних оселях. Кожний залп викликав щем у серці...

Скопенко разом із своїм заступником по тилу востаннє оглядав полкове містечко. Можливо, цих наметів, невеличких бліндажів, що з'явилися сьогодні, не було б, якби не дощ. Влітку для воїна кожне деревце, кожен кущ — домівка. Інша річ, коли задалегідь знати, що доведеться тримати оборону. Тоді КІП командира полку, штабні бліндажі і землянки, місця розташування служб обладнувалися за всіма правилами військової інженерії. Прикладом для командирів полків був генерал Вехін. Його підлеглі завжди дбали про, сказати б, можливий комфорт для команди і штабу, створювали нормальні умови для роботи і відпочинку.

Побачив Макса Штумпе й вартового біля нього. Куди його? Відправляти полоненого на збірний пункт? А може?.. Справді, чому б не використати його? Серед тих, що прибули до «Грифа» з етапом, мабуть, немало офіцерів, комуністів, та й взагалі, більшість не підкорилися обставинам, мріють про втечу. Вони, напевне, знають, що радянські війська близько і не обминуть станцію і склади, а коли так, і самі, певне, готуються...

Есесівців не більше двох сотень, тоді як полонених воїнів Червоної Армії понад вісімсот. Якщо вірити Штумпе... А чому б, справді, і не повірити цій старій людині, силоміць відірваній від сім'ї і звичної сільської праці, розлученій з рідним сином, котрий обрав для себе зовсім іншу долю? Штумпе каже, що вони ні разу не перемовилися й словом між собою, остереігаючись охоронників... Гітлерівська служба безпеки заводила спеціальні досьє на тих, хто мав обслуговувати склади, та він, Штумпе, не все їм сказав про себе. Бути одвертим з гестапівцями — безглуздо.

На щастя, табірні наглядачі не звертали уваги на те, що один з в'язнів, як тільки повз нього проходив пристаркуватий Макс Штумпе, насуплював брови й одвертався. Та, зрештою, нікого це й не здивувало, бо як, справді, має дивитися в'язень на тюремника. А Максові було шкода сина, він знав, що гестапівці готують масову розправу. Батьківське почуття витіснило страх, примусило гарячково шукати вихід...

Якби від Скопенка залежало, він, можливо, залишив би Макса Штумпе при обозі, нехай хоч так повоює, очистить душу. А чом би й ні?! Адже при вищих штабах є німці — спеціальні уповноважені антифашистських організацій: у своїх листівках, радіопередачах, зверненнях вони закликають співвітчизників повернути зброю проти Гітлера. Чому б не використовувати у боротьбі й таких, як Макс?

Скопенко сам не помітив, як дійшов до просіки. Крокував помалу в той бік, звідки їхатиме комдив.

В гущавині, де розташовано тили, бряжчить зброєю, іржуть коні. Чути голос начальника трофейної команди Побединського: когось кличе — не докличеться. Перед наметом з червоним хрестом напинають на возах брезентові буди, схожі на циганські шатра. Надокучливі дощі навчили.

Царьова спаковує своє медичне добро, хлопці допомагають їй, переморгуються, побачивши чималу сулію; Таня несе її до підводи обережно, перевіряє, чи надійно тримається пробка, перев'язана марлею. Посміхається Скопенко: просили якось від його імені постачальники, позич, мовляв, «молочка від скаженої корови», треба пригостити інтендантське начальство. А вона до телефону, по всій формі доповідає: «Пробачте, товаришу підполковник, нічим не можемо допомогти».

Скопенко поминув кухню. З труби валує дим, певно, підкинули мокрому хмизу. Щось вариться. Чи хоч перед походом розщедрився Зубавленко, відпустив більше жирку? А то приносять зовсім пісну кашу. Економлять. А що робити? Фашисти геть пограбували окуповані землі...

У лісі тривожно крикнув птах, щось налякало його. Залопотів крильми, наче вирвався з сілця. Віліс генерала з'явився

на лісовій дорозі. Машина у Вехіна з відкритим верхом, по його плащу стікає вода.

Скопенко віддав генералові рапорт. Постояли трохи. Вехін оглядав місцевість, де буде його КП. На білому стволі стрункої берези, біля якої зупинилися, хтось вирізав дівочий профіль. Генерал і це помітив...

— Весело живете, Василю Федоровичу. З хорошим настроєм. А я, признаюся, трохи стомився. До пізньої ночі пробув у штабі армії, децю випросив... А потім побував у танкового начальства. Нам знову дають полк з резерву, той самий, що під Бродами. А ви скаржитесь: «У пішім строю наступаємо». Підете на танках. «Броня крешка, а танки наши быстры». Справді, бистрі — кілька машин першими прорвалися до Львова.

— А наші перспективи, товаришу генерал?

— Запитання цілком законне, Василю Федоровичу. До чужої слави, мовляв, нічого примазуватися.

— Я трохи про інше... Дійшла до нас чутка, що генералу Вехіну пропонують новий пост, хочуть розлучити з нами.

— От ви про що... Ні, друже. Мої особисті перспективи, коли хочете, зв'язані з триста п'ятдесятою. Пам'ятаєте, я дав слово шахтарям на мітингу в Краснодарі? Над шурфом, де загинули молодогвардійці?

— Пам'ятаю, товаришу генерал.

Комдив довірчо поклав йому руку на плече. Попрямували до штабної землянки. На дорогу з лісу саме вибиралися навантажені військовим скарбом підводи полкового тилу. На передках стирчали заохлені стволи кулеметів. Трохи далі за ними цілий арсенал: патрони, дерев'яні ящики з гранатами, міномети, трохи схожі на велетенські грамофонні труби.

У бліндажі офіцери штадиву і начальники служб. Повернулися з батальйонів заступники командира полку Роденко і Гайдай. Вехін добре знає обох, приязно вітається з ними, просить сідати.

Акумуляторна лампа освітлює стіл, а по кутках бліндажа — сутінки. Скопенко пригладив п'ятірнею рудуватий чуб.

— Товариші офіцери! Григорій Іванович був на КП командарма. У нас обмаль часу, і тому, звичайно, він розповість про найголовніше.

Вехін усміхнувся:

— Бачите, товариші, регламент мій визначив командир полку. Коротко так коротко...

...ЗДАЄТЬСЯ, НЕ ТІЛЬКИ хмари вкоротили день, час і справді біжить надто швидко. Посідлано коней, вони неспокійно іржуть в передчутті дороги.

Скопенко першим поставив ногу у стремено. Ще з десятків вершників — офіцери і ординарці — поскакали услід за ним.

Дуднить під копитами земля, з притишеним гомоном розступається ліс. Біля дерев'яного хреста з розп'яттям вершники повернули в глуху ненаїжджену просіку. Орієнтиром служив молодий сосняк, що живим колючим парканом обмежував путівець. Кілометрів за три-чотири почалася долина з молодим березовим гайком. Аж за нею до Скопенка приєднаються перший і третій

батальйони. У другого інший маршрут. З ним майор Гайдай. М'яко котяться підводи, під колесами супісок, промитий дощем. Скопенко залишає свого заступника, майора Роденка, з ар'єргардом, обганяє колону. Порівнявшись з ротою зв'язку, знаходить радиста, сержанта Плюща. Той, ніби сонний, похитується в передку підводи.

— В ружжо,— перехилиється з коня командир полку.

— Єсть, в ружжо! — хвацько відповідає Арсен Плющ.— Які будуть розпорядження, товаришу підполковник? Кого викликати?

— Ковальчука...

— А вас, товаришу підполковник, розшукував старший лейтенант Князєв.

— Тоді давай спочатку його.

Скопенко спішився, чекав. Плющ майже одразу передав навушники командирі полку. Князєв доповів, що прибув на місце збору, зараз годуватиме бійців. Скопенко похвалив комбата. Нєблизька дорога, а не скоро запахне їм кухню. Наказав надійно прикрити фланги кулеметами, не припиняти розвідку навколишньої місцевості. Потім Плющ настирно викликав Ковальчукове хазяйство, повторюючи, як пароль, слово «чукча». Таке прїзвисько в роті зв'язку дали полтавчанину Петренку, невисокому, з вилицюватим обличчям і розкосими очима. Плющ вважав Петренка слабаком: той, мовляв, звук телефонну шарманку крутити, а радіослужба — справа тонка, не кожному дається.

Нарешті Скопенко чує голос Порфирія Ковальчука, кращого свого комбата. Вислуховує рапорт. І дивується, що все так добре складається у капітана. Бач, ніби з неба десантувався до нього танковий батальйон з бригади Веремія. Тому й голос в Ковальчука веселий. Що нового в Якова Ісаковича Гайдая? Хочє їти з десантом на танках? Ну, що ж, Порфирію Федоровичу, передай, що благословляю. Нєхай бережеться, а то він часом буває занадто гарячим.

...Поміж соснами забіліли берези. Їх тут ще мало, вони — мов блукачі, що загостювали на чужих місцях. Із сутінок виринула назустріч стара розлога береза з бугристим стовбуром. Метра за півтора від землі вона роздвоїлася, одним своїм крилом важко нависла над дорогою. Точнісінько така є на Саксагані. Дітлахами бігали до неї і влітку, й зимою, особливо ж коли розтавав сніг. Нїде поблизу не було такого пахучого соку, лише там. З молодих дерев сік терпкий і солодкий, пий досхочу. Пробували вточити і з вікових дерев, та вони сочилися лише іржавою ціною. Менший брат Стьопа казав, що, мабуть, глибше свердло пускати треба...

Надого загубилися його слїди; аж у сорок четвертому, коли воював Василь Скопенко під Бродами, отримав від батьків листа з приємною звісткою: Степан об'явився. У сорок першому воював неподалік від рідних місць, захищав дніпровські переправи, а потім за наказом командування довелося їх підірвати. Студбатівці під ворожим вогнем займали свої позиції, і тут їхнього лейтенанта Степана Скопенка наздогнав снаряд... Опритомив у кузові автомашини серед інших поранених. У госпіталі — гангренозна палата, прирекли його на ампутацію обох ніг. Та він, дізнавшись про це, запротестував. І лікарі пішли на ризик. Довго боролися

за його життя і за його перебиті ноги — майже цілий рік. Коли вибрався, нарешті, з госпіталю на милицях, інвалідом другої групи, йому саме виповнилося двадцять років. Цифра двадцять згадувалася у батьковому листі двічі: двадцять років Степан прожив і з них усього двадцять днів — на війні...

Скопенко минає підводи мінометників, взвод охорони штабу, команду старшини Побединського. Капітан Шалімов зіскочив з підводи, пішов поруч.

— Трохи незвична ситуація з цим... перебіжчиком, товаришу підполковник.

— Не хвилюйтеся, капітане. Бачу, ви його добре опікаєте, а це головне. Що він, до речі, каже? Місця знайомі, бував тут?

— Бував. Звідси возили лісоматеріал. Останнім часом водили на заготівлю й полонених.

— Пішки водили? Але ж, за даними розвідки, гребля більше не існує, і дорогу залило водою.

— Макс Штумпе твердить, що вже й після знищення дамби і греблі ліс вивозили з того ж урочища.

— Добре, капітане, давайте сюди старого. Погомонимо.

На оклик Шалімова з передньої підводи зіскочив Штумпе.

— Слухаю, пане офіцір.

— Підемо разом. Придивляйтеся добре, Штумпе. Треба знайти дорогу, якою вивозили ліс... Може, десь є пором... Нам треба знайти найкоротший шлях до лісового селища, розумієте?

— Яволь...

Попереду струнки свічки дерев. Скопенко здивувався, не думав, що білу кору так добре видно й уночі.

— Саме тут ви бували, Штумпе?

— Саме тут, гер підполковник. Долина білокорих дерев... Їх чимало вирубали. Вони так жарко і довго горять. Тут мешкали лісоруби, постачали нам вугілля і дьоготь. Виявляється, гер офіцір, комусь потрібне деревне вугілля і під час війни. Кажуть, гербата має кращий смак, коли кип'ятити воду на деревному вугіллі...

До командира полку підходили командири батальйонів, доповідали свіжі розвідані. Загін фашистів, виявлений на ділянці другого батальйону, очевидно, прикриває залізницю і склади.

Підійшов замполіт Роденко.

— Раджу, товариші командири, одразу після вечері скликати побатальйонно партійно-комсомольські відкриті збори. Питання одне: кожен солдат, молодший командир повинні знати своє завдання у нічному бою, свій маневр. На броню танків, які підтримують підрозділ капітана Ковальчука, відібрати добровольців...

Скопенко покликав до себе ад'ютанта:

— Швидше вечеряйте і візьміть з розвідроти трьох автоматників. В моє розпорядження... Ви з нами, звичайно, товаришу Шалімов. Ви і Штумпе.

РУХАЛИСЯ СЕРЕДИНОЮ вирубки. Віддалік, ліворуч, — бери, праворуч на такий же відстані — сосни. Два автоматники вийшли вперед, третій з ручним кулеметом прикривав всю групу.

Під ногами чавкотіло, часто зустрічалися пеньки, ями з водою. Ступали тихо, обережно — намацувати дорогу нелегко.

Долина з вирубкою повужчала, почався повільний спуск. Обіч — крутосхили яру. Зблякли, а потім і зовсім сховалися під кручею берези. Довкола чорна ніч. У яру задуха, мов під мокрим рядном, тюпають по воді. Штумпе втомлено сопе, але не зупиняється, вперто, не жалючі себе, сунеться, розставивши для рівноваги руки.

— Далеко ще? — запитує Скопенко.

— Не знаю, гер офіцір.

Хтось попереду проказав:

— Бачу халабуди. І світляк при самій землі, тліє головешка.

Чвакання прицинилося, як по команді. Усі придивлялися, шукали очима халабуди і тліючий вогник.

— Та он же, он, товаришу підполковник, — збуджено повторив той самий солдат. — Світиться...

— Де?

— Ліворуч.

— Що то може бути ліворуч, Штумпе?

— Ліворуч? Так, ліворуч житло. Туди пам'ятаю, есеси пальнули з штуцерів...

— Фріцам тут робити нічого, — вирішив Скопенко. — Хіба що старий лісоруб перечікує, поки скінчиться війна. А що, мудро! Нехай увесь світ шкереберть піде, а йому тут краще, ніж серед цивілізованих варварів. Ну, хлопці, вперед! Двоє вперед, решта — халупу на приціл...

«Хлюп... хлюп... хлюп» — кроки і сплески, шерхіт мокрих плащів і металеве клацання, хтось вже дослав патрон.

Кроки затихли. Двічі грюкнуло. Слабенький промінь лизнув землю, освітив фігуру з автоматом. Голосно, не виказуючи переляку, той, що за дверима, запитав польською мовою:

— Хто там, прошу, стукає? Двері ж не замкнені.

Автоматник, що йшов попереду, зробив крок, геть закрив собою світло. Одразу ж за ним рушив ще один.

Скопенко не став чекати, пішов на голос хазяїна гаємничої оселі. Ну, хто б міг подумати, справді, що у нічийній зоні, поблизу передової, оселиться цивільна людина, житиме, не замикаючи дверей, без страху, а може, збайдужіла до всього на світі і до своєї власної особи.

Двоє мешканців у цьому сарайчику: кремезний літній чоловіг, сивоголовий, з обвітреним лицем, у чорному засмальцьованому комбінезоні, шкіряній куртці, та підліток, мабуть, онук хазяїна. Такої ж міцної статури, руки великі, призвичаєні до роботи. У кімнатці — нари, як у концтаборі, замість столу — сосновий пеньок, навколо нього — кілька менших. Є й піч, склепана з залізної бочки. Трубу випущено крізь віконце, там і світилася вузенька щілина. На стіві вирізаний з німецького журналу знімок: Гітлер приймає парад. Аркуш прибито здоровенним цвяхом.

Хазяїн не відходить від порога, притримує двері.

— Дзень добри, товажишу, — подає Скопенко хазяїнові руку. — З вашого дозволу перепочинемо трохи. Зайшли на вогник.

— Прощу товажиша офіцера. Хоч і тіснувато, а помістимося. Можна й вогонь розпалити, одяг просохне, — охоче відповів Скопенкові, а на старого німця подивився заклопотано; серед інших

він — як біла ворона. А може, й не тільки тому не зводив з нього очей, може, не вперше бачив... Тим часом і німець вирячився на нього, бурмотів щось сам до себе, а далі ступив крок і підніс до обличчя хазяїна газову лампу.

— Та це ж ви, прошу, пане Когут! Ну-ну! З тамтого світу повернулися, не інакше. Чи ви лише двійник Когута Вацлава, маневрового машиніста з Демби?

Той покрутив головою.

— Когут, то я Когут. А ви хто? Ну ці товариші... схоже, парашутисти. А ви?

Скопенко відповів за Штумпе:

— Це наш провідник.

Штумпе пояснив:

— Ми з паном Когутом не один раз зустрічалися. На залізниці. Потім його щось не стало. Кажали, гестапо вистежило... Буцімто машиніст Когут мав зв'язок з партизанами...

— То правда, злало мене гестапо. А тут саме літаки скинули на залізницю бомби. Палали вагони, вибухали ящики із снарядами. Скориставшись панікою, я втік. Забрав і небожа Казика з собою, тепер випалюємо вугілля: фірма «Вацлав Когут і небіж».

Підліток готував собі постіль на нарах, придивлявся до нічних гостей.

...У Вацлава Когута гостювали недовго.

Дощ не припинявся. Підрозділи в пішому строю перейшли на правий бік затоки, утвореної повинню, вода, на щастя, не сягала навіть колін. Тепер за провідника був польський машиніст. Вів упевнено, знав ці глухі місця. Ось нарешті й особлива зона, де, за словами Когута, можна було паразититися на німецькі заслони. В короткий строк збудували гітлерівці спеціальну дорогу, непомітну навіть зблизька, вимостивши дно затоки колодами й залізничними щитами.

Гуло, вібривало під ногами залізо, дбали лише про те, щоб не порушити рядів, не осковзнутися в темряві. Скопенко крокував в одній шерезі з автоматниками, вони стиха гомоніли. Були серед них і досвідчені солдати, але переважна більшість — свіже поповнення. Західняки, як охрестили їх старшини. Тисячі молодих галичан одягли червоноармійську форму. Це їхні перші серйозні випробування.

Скопенко вивчав тактику і стратегію іноземних армій, військові доктрини Дуе, Гудеріана, Мажіно. Перший з них обіцяв здобути глобальну перемогу над ворогом за допомогою авіації, другий обожнявав танки, третій збирався разом із своїми арміями відсидітися в підземних залізобетонних укріпленнях, упевнений, що ворог, штурмуючи їх, поламає собі зуби. Що ж, кожен з них був майстром війни високого класу, але жодний не став пророком.

Відбиваючи атаки гітлерівських полчищ влітку сорок першого, лейтенант Скопенко ще, на жаль, дуже мало знав, який він, німецький солдат, чим озброєний, яка його тактика в обороні і наступі. А невідомість завжди дезорієнтує, зв'язує ініціативу, невідоме робить тебе слабшим, ніж ти є насправді. Ці азбучні істини пізнавав у боях. Командуючи ротою, батальйоном, здіпавши зуби, водив своїх солдат у штикові атаки. Нове й нове приходило поповнення. Часом не встигав як слід познайомитися, запам'ятати

обличчя, імена. З кожним роком дедалі більше серед призовників тих, кого війна застала за шкільними партами. Ось і ці галичани — вчорашні учні...

— Прошу за мною, товаришу підполковник,— почув Скопенко голос комбата Князева.— У нас з вами буде спільний спостережний пункт.

Вони пройшли трохи вліво, водоймище залишилося унизу. Очам відкривалася сіра далина.

«Молодці хлопці»,— задоволено думав Скопенко про воїнів передового загону, які вже окопувалися на пануючій висотці... Хід сполучення починався від берега, бруствери з обох боків задерновані. Неглибока траншея замаскована гіллям. Довелося нагнути голову. Зеленкуваті стрілки на циферблаті показували три години ночі. Скопенко покликав радиста: потрібно переговорити з Ковальчуком.

Спалахнув вогник рації. Плющ прокашлявся: «Граната», «Граната», «Граната».

Слухаючи бойовий рапорт, Скопенко сповнювався знайомим почуттям упевненості, віри у своїх офіцерів, солдатів.

— Стежте за сигналом. Кожні десять-п'ятнадцять хвилин інформуйте про хід операції. Бажаю успіху,— і вже зовсім іншим голосом, рішуче, з притиском, скомандував: — Ракети!

Тріскотливо розпорюючи повітря, немов парусину, одна за одною справа, зліва і майже поруч, за спиною Скопенка, рожево-червоними стрілами шарпонулися під хмари вогняні птахи. Та ось уже зник останній спалах. Темрява огорнула землю. Здавалося, навколо КП зімкнулися чорні велетенські крила. Час ніби зупинився.

І раптом заколихалися над ворожими позиціями парашути з «лампами». Праворуч, немов у зеленому інеї, виникли знайомі Скопенкові верби. Загриміли вибухи: «кишенькова» артилерія викликала на двобій наземну. Заметушилися людські тіні. От уже озвалися й автомати. Схили узвишся знову затемнені, над позиціями німців спалахують жарини трасуючих куль. Може не доповідати Скопенкові комбат другого: ворожі батареї не встигли зробити жодного пострілу. По чорному лану переднього краю вигинається підковою лінія вогню, вона вже за вербами.

— Товаришу підполковник,— покликав Скопенка радист.— Просить Ковальчук...

Комбат доповідає про успіх: охорону артилерійських позицій знищено. Є полонені. Контратаки з боку лісового селища відбито. Гітлерівці відступають. Активно діє танковий десант під командуванням майора Гайдая.

До світанку вже недалеко, кожна хвилина дорожчінна, працює на перемогу. Місткість хвилини... Він любив філософствувати на цю тему, як учителював. Та й дома... Син Віктор часом навмисне зупиняв настінний годинник, щоб не підганяв його, як робить уроки. Пише про Віктора Ганна: «Маю хорошого помічника. Трудиться й дома, і на буряках...»

Над яром заграва. Там щось горить, звідти долинає погукування ворожого шестиствольного міномета. Зате на флангах, де ще вчора тримали оборону два сусідніх полки, заговорила дивізійна артилерія.

Скопенко не знав точно, скільки часу триватиме артпідготовка, але подумав, що генерал Вехін не стане витратити багато снарядів заради небагатьох об'єктів, виявлених розвідкою. Втім гуркіт артилерії посилювався. Чути було: снаряди рвуться і в смузі Скопенкового полку, в глибині ворожої оборони, отже — наступ...

...Закодоване повідомлення з штабу, прийняте Плющем, підтвердило: дивізія основними силами вже зламала ворожу оборону. Скопенків полк не має права затримуватися.

«Спасибі вам, Григорію Івановичу, що й нас не забули. Обхідний маневр, здійснений полком, дав нам трамплін, але ця операція — лише перший етап».

Поле бою курилося, як підпалена восени стерня. Дим стелився при самій землі. Де-не-де пробивалися з бліндажів язички полум'я.

Скопенко виліз на бруствер.

— Пора, товариші, — мовив, виймаючи пістолет з кобури.

Ступнув широко, потім побіг. Пролунали команди. Резерв командира полку розгорнутим строем просувався вперед. Чим швидше подолають відкриту ділянку, тим краще, бо з кожною хвилиною світлішало.

На схилах земля тверда, ноги не так осковзуються. Ще трохи — і перед Скопенком паколи з колючим дротом, за ним — артилерійські позиції. Одна, друга, третя гармати. Скрізь воронки, потрошені бліндажі. Багато труців.

За крем'янистим виступом горба ще одна артбатарея. Отже, долину прикривав цілий дивізіон. Гармати великих калібрів, такі-ми ведуть вогонь по танках. У нішах під горою — штабелі ящиків. Ад'ютант Скопенка, який досі не відступав від нього ні на крок, побачивши, що тут ніщо підполковникові не загрожує, зупинився біля зовсім нової гармати. За кілька хвилин знову наздогнав Скопенка.

— Уявляєте, товаришу підполковник! Ніби тільки-но з цеху. На стволах свіжі емблеми: череп з кістками. Недарма ми, виходить, артилеристів резервних готували.

Радист Плющ перемовлявся з своїм напарником, прозваним Чукчею, поглядав заклопотано на Скопенка. Щось його стривожило.

— Чим тебе налякали, сержанте? Ану, признавайся...

— Гітлерівці наших контратакують, товаришу підполковник. До спостережного пункту прорвалися...

— А де ж комбат? Чому не доповідає?

— Повів своїх в рукопашну...

— А може, твій Чукча з переляку вигадує?

Плющ прислухався, зблід. Прошенотів стривожено:

— Танки... — Але одразу ж повеселішав: — Чиї танки, кажеш? Наші? То чого ж у тебе голос тремтить, коли наші? Чуєте, товаришу командир полку, їм підсобили наші танки. Ур-ра!

Скопенко полегшено зітхнув.

За ящиками, накритими брезентом, хтось застогнав, почувалася приглушена німецька лайка. Раптом над штабелем показався чийсь руки. Підвівся німець у плащі з капюшоном.

— Рус, не стріляй! — Не опускаючи рук, він просувався вздовж ящиків. Лейтенант Котов обшукав його, одстібнув пояс з парабелумом.

За штабелем ще хтось стогнав.

Спершись спиною на ящик, на землі сидів німецький офіцер з блідим, як у мертвяка, лицем. На ньому ні плаща, ні мундира, тільки пошматована сорочка, груди перев'язані навхрест бинтом. Німець знайшов очима старшого серед тих, хто взяв його в полон, слабким голосом, в якому все ж чувся гонор, назвав себе. Скопенко прізвища не почув, але коротке слівце «фон» було вимовлене досить виразно. «Фон так фон»,— Скопенко кивнув ординарцеві: будеш за перекладача.

— Яка це частина, і з якою метою вона прибула сюди? — запитав підполковник.

Полонений відповів, що говоритиме одверто, якщо йому гарантують життя і лікування.

— Скажіть, що гарантуємо,— відповів Скопенко.— Наша армія не знищує полонених. Вона суворо дотримується Женевської конвенції.

На це німецький офіцер ледь чутно проказав:

— У конвенції не вірю. Дайте особисту гарантію.

— Добре, гарантую особисто. Який дідько загнав вас у це болото? Та ще з артилерією...

— Не гайте часу, я втрачаю останні сили,— «фон» приклав руку до забинтованої рани.— Везіть мене швидше до госпіталю... Інакше пошкодуєте потім, що не врятували мене. Я можу вам бути корисним...

Те, чого вимагав полонений гауптман, зробити не так просто. Поранення навиліт, очевидно, вимагав втручання хірурга. Скопенко не знав, де тепер медсанбат — на старому місці чи теж на марші. А Царьова? Вона у таких випадках ніколи не губиться. Послав за Царьовою ординарця...

Шалімов розглядав документи полоненого. Печатка на «зольдатенбух» і на посвідченні офіцера СД свідчила, що розгромлений підрозділ належав до закодованої команди «Зондерштаб-30».

Ординарець нахилився до підполковника, сказав тихо:

— Гауптман боїться свого денщика. Перекоаний, що той підсланий до нього, щоб часом в останню мить не здався живим у полон...

«Невесело воюється сучасним «лакштіфелям»,— подумав Скопенко, згадавши, що саме так називали колись бундючних пруських офіцерів з вищої касті.

— Пильнуйте добре за обома.

Над трофейним автофургоном нерухомо звисав червонохресний прапорець. Тут Таня Царьова влаштувала для поранених тимчасовий притулок. Поряд колодязь, молодий ліс. Автоматна стрільнина вщухла, подаленіла, але артилерія ще гримить. Праворуч, за болотами, стріляє дивізійца. Снаряди з шерхотом і тріском пролітають над тилами полку, і чути, як вони розриваються десь кілометрів за десять звідси.

Скопенко постояв біля фургона хвилину-другу, не сміючи заважати Царьовій. Прибували все нові й нові поранені...

І ЗНОВУ ВСЕ В РУСІ. Поскрипують мокрі плащі. Піші й кінні спускаються в яр. Тільки польовий пункт першої допомоги поки що залишається на місці. Останньою вирушила кухня. І за-

раз над нею в'ється димок, увесь час хтось підкладає дрова. Артилерія перенесла вогонь у глибину ворожої оборони. Стріляють туди ж і трофейні гармати.

Купка вершників спішилася на околиці селища. Попід кручами — дерев'яні будинки. Старий вітряк з пошарпаними крилами задивляється на схід, мов дозорець. На залишених ворогом позиціях чомусь ніяких прикмет сталої оборони. Німці ж досвідчені фортифікатори, знають, як вигідніше використати місцевість з таким рельєфом. А, бач, невідомо, на що надіялись. Немовби й не фронт, а тилловий гарнізончик. Той есесівський капітан втратив свідомість, не встиг дати свідчення. Хоч би очунав. Все більше переконується Скопенко, що поява в нічній зоні привілейованих частин з артилерією ховає в собі якусь таємницю... Здивуються в медсанбаті, не в їхній звичці лікувати у фронтовій смузі полонених фашистів. А доведеться. Збірний пункт для полонених під Кременцем, там є німецькі лікарі, німецький лазарет. Та не витримає гер капітан такої далекої дороги.

На вулиці селища лише солдати, жодного цивільного. Проте на балконі одного з будинків мають червоний і біло-червоний — польський — прапори. Двоє автоматників стоять на варті. До вікна тягнеться жмут телефонних дротів: комбат Князев полюбляє лінійний зв'язок. Селище невелике, будинків кілька десятків. Ошатні котеджі, флігелі. Ліворуч, на схилі, чорніє лижний трамплін. Дерев'яний костюл дивиться на долину порожніми очницями вікон.

Телефоніст з'єднав Скопенка з Князевим, він на околиці, за два кілометри звідси. Комбат доповів, що за горою дедалі гучнішає стрілянина. Там, згідно з наказом, наступає полк Мерженка.

...О шістнадцятій нуль-нуль у штабі батальйону зібралися комбати, командири інших підрозділів, штабні офіцери. Рапорти короткі, бо головне попереду.

— Не будемо самі себе ні хвалити, ні гудити, — мовив Скопенко. — Все ж хочу відзначити оперативність першого і другого батальйонів при виконанні бойового завдання. Спасибі, товариші. Передайте усім учасникам операції подяку командування, — підполковник глянув на годинник, зітхнув. — Небагато у вас, товариші, вільного часу. Неповних три години. Треба використати їх розумно. Тих, що несуть караульну службу, міняти частіше, щоб кожен встиг відпочити. Подбати про поповнення боекомплекту. Більше треба гранат... Хто скільки здужає. А ви, лейтенанте Шевчук, — звернувся до командира розвідроту, — зберіть інформацію у цивільного населення про ті склади... Рівно о сімнадцятій нуль-нуль траурний мітинг. Попрощаємося з полеглими у бою. Командирам батальйонів виділити делегації...

Пішли комбати, посідали коней, увсебіч полетіли з-під копит камінці. Снаряди вже не так часто гуркотіли в небі.

Скопенко радився з лейтенантом Шевчуком.

— Фольксдойча, Миколо, хочеш узяти з собою? Давай разом поміркуємо. Може, справді, ризикнути?

Той, не вагаючись, відповів:

— І в мене така думка, товаришу підполковник. Йому можна вірити.

Вийшли з штабу, коли земля вже трохи протряхла. Очам відкрилися садиби з кущами соняшників, які тепер повернули го-

лови на долину, услід за сонцем. З круч у село спустилися місцеві жителі. Поверталися додому, несли клумаки з одягом, вели за руки малечу. На подвір'ї проти штабного будинку опецькуватий дядько у довгій сорочці й темному кептарі поверх неї, схожий на гуцула, рубав дрова. Мукаючи, брід переходила руда, з білою головою корова. Позаду, трохи відставши, брело такої ж масті телятко. Звичайні сільські картини... Життя поверталось у свої мирні береги.

Мимо костьолу вервечкою сходили на кручу солдати з лопатами. За цивільним цвинтарем з'явиться військовий. Лежатимуть поруч з поляками радянські люди. Ветерани війни і зовсім юні солдати. Піхота-матінко, гірка твоя доля та не солодка, як любить говорити мати Скопенкова, Тетяна Йосипівна.

Шкода, що полк не має власної музики, ховатимуть під сапюк гвинтівок. Вже зранку він знав — і сьогодні вони з комісаром вишуть у похоронну книгу нові імена.

На березі біля потічка пожежня: червоні багри, червоні відра, качалка-насос. Сюди привели полонених. Юрмляться, гелгочуть, як гуси.

— Ми, товаришу підполковник, розпитували у жителів про дорогу, — доповідав Микола Шевчук, ідучи поруч з командиром полку. — Як через горби, за пару годин можна вийти на залізничну колію. Чому б нам не прикинутися німцями? Беремо вашого Макса Штумпе... Місцевий на паровозі... Кому спаде на думку, що це маскарад?

— Вам би для пригодницьких фільмів сценарії писати.

— А чого ж! Доживу до перемоги, спробую. Самі подумайте, товаришу підполковник. Паровоз той самий, з машиністом прибув Штумпе... Нехай вони навмисне перемовляються між собою біля брами як давні знайомі.

— Фантазія у вас щедра, — сумнівався Скопенко, ніби попереджав гарячкуватого Миколу Шевчука про обережність, хоч тому вже не вперше ходити у ворожий тил у німецькій формі. Нещодавно блискуче зіграв роль польського лісничого; повіз за лінію фронту панові німецькому коменданту нібито відібрані у браконьєрів капкани і кілька вичинених заячих шкурки. От і зараз не випадково приглядається він до одного з полонених у новенькій есесівській формі. Може, й таку роль доведеться зіграти...

— Дивіться, товаришу підполковник, як отой низенький, клишоногий муштрує себе: то присяде, то підніметься. Бачте, не підперезаний.

— Чим він тобі сподобався? Деся зустрічалися?

— Та ні. Мундир у нього такого ж кольору, як у нашого перебіжчика. І на зріст однакові.

Усміхається командир полку: не відмовився від свого ризикованого варіанта Микола Шевчук.

— А що? Нехай поміняються. Наш німець на добре діло йде, а цей, бач, м'язи тренує, береже себе. Зовсім кущий, а сідниця — як у баби. Дивитися гидко. От, їй-богу, познайомлю з ним Макса Штумпе, нехай приміряє форму...

— А як не згодиться спортсмен? — посміхається Скопенко.

— То вже моя турбота, товаришу підполковник. Знаю таке слівце — діє краще від гіпнозу.

Від пожежні підійшов до них Шалімов.

— Вони немовби змовилися, одне і те ж повторюють. Ми, кажуть, не воювати сюди прибули, охороняти навчальний полігон. Який саме — не знають. Частина їхня, як збірна футбольна команда: артилеристи з-під Берліна, мотопіхота з резерву СС, який знаходиться в районі Потсдама. І всі вважаються у короткотерміновому відрядженні. Перед виїздом отримали місячні оклади і харчові атестати вищої категорії. Шефом групи, не командиром, а шефом, називають капітана фон Кноппе, він один знає, для чого їх відправили сюди...

— Їм щось відомо про склади?

— Нічогісінько, товаришу підполковник. Один з офіцерів, лейтенант-артилерист, якому пощастило врятуватися під час нашої нічної атаки, заявив, що у таких комбінованих групах йому вже доводилося бувати. Завжди пояснювали, яка робота їх чекає, а цього разу на пероні в Герліці групенфюрер, випроводжаючи команду, урочисто пообіцяв: ви будете свідками акції, яка поверне фюреру ініціативу. Лейтенант додав, що сам він, мовляв, не належить до фанатиків, які можуть у це повірити. Я цікавився, що вони тут робили в селищі. «Відпочивали душею і тілом», — відповів один офіцер. Відселили цивільних у гори і чекали інструкцій. Солдати й офіцери не мали права спілкуватися з поляками. Капітан Кноппе, якому підкорялися всі, дозволив залишитися в селищі лише вїту з сім'єю та трьом його найближчим помічникам, людям похилого віку.

— Начхай ти на них, капітане. Не ламай собі голову. Вони, бач, як бички: махни перед мордою червоним, і він уже звір. Я от дивлюся — чимало в нашій «оборі» цих бичків. Де й пастухів наберешся. Їй-бо, доведеться гудзики повідрізати, щоб не розбіглися у дорозі.

— Їх цілком влаштовує полон, — заспокоїв Скопенка Шалімов. — Перехотілося вмирати за фюрера.

...Над входом у ратушу — прапори, портрет Верховного у маршальській формі. Війт уже на сходах зустрічає підполковника та інших офіцерів хлібом-сіллю. Поруч з війтом дві жінки — стара і молода. Дівчина простягає невеликий, з дерева витесаний меч. Це, як видно, реліквія. Рукоять його оздоблена візерунками, на клинку — жолобок червоний і мініатюрна корона. Старша пов'язує Скопенка рушником. Він шанобливо схиляє голову. Його, командира Червоної Армії, віншують як визволителя і посла великого народу. Схвилюваний, тихий стоїть Скопенко. Виступав не раз на мітингах під час революційних свят, у День врожаю, перед випускниками школи, видаючи атестати зрілості. І тоді хвилювався, звичайно, але не так, як зараз. Перед ним — люди лісового селища, якого навіть немає на карті. Для них — це перші хвилини свободи. Кінець окупації... Як багато має він їм сказати! А може, замість слів просто вклонитися за хліб-сіль, за щирість в очах, за сльози, зворушливі і красномовні?

І він уклонився на три сторони, взяв з рук війта ще теплий коровай, поцілував.

Од хліба з петльованої муки, печеного тайкома уночі, запахло полем і черінню, материними руками. Увійшовши до ратуші, поклав його перед собою на стіл. Солдатським пожем краєв вузень-

кі скибки, щоб вистачило на всіх. Першу скибочку подав війту, другу взяв собі. А тоді запросив й інших до столу.

Віт розповів про те, як боролися селяни проти фашистів. У сорок третьому тут розташувався «батальйон хлопський», потім його змінили «людовці», зовсім недавно вони вирушили на Віслу готувати для Червоної Армії переправи. У селищі залишилися старі, малі та кілька поранених польських партизанів. І раптом ці есесмени ніби з неба впали. І перше, з чого почали,— закатували кілька патріотів і тих, хто переховував їх,— бондаря Міхальського, його батька, його двох синів. Нікого не пощадили, ні старого, вісімдесятилітнього діда, ні малоліток. Командував розстрілом шеф загону, якийсь фон Кноппе. Хлопчика Яна, що намагався втекти, підстрелив шеф власноручно.

— Поховаємо ваших богатирів поруч з нашими героями-односельцями. Збудуємо своїми руками пам'ятник з гірського мармуру. Щоб стояв, як наші гори, тисячоліття.

...У цей день сільська управа прийняла свою першу постанову: в усьому керуватися липневим маніфестом Польського Комітету національного визволення.

Віт проводжав Скопенка до самого штабу.

Як біжить час, сонце давно в zenіті.

— Шевчука до мене.

Той був десь недалеко, бо відразу ж і з'явився. На плечах маскувальна накидка в темно-зелених плямах.

— От що, товаришу лейтенант: ризикований ваш план... затверджую. Крил не зв'язую. Дивися ж, не підведи. Скажу на прощання одну присмну для тебе річ — генерал підписав документ на присвоєння тобі чергового офіцерського звання. Так що готуй нову дірочку на погонах...

Чути, до селища наближається літак. Зеленокрилий «ПО-2», розвернувшись, проплив над селом.

— З ескадрильї зв'язку... Свіжі газети скинув. Мабуть, щось дуже важливе надруковано.

Трохи згодом на мотоциклі під'їхав червоноармієць. Привіз контейнер з червоними смугами.

Роденко розпаковував, виймав журнали, газети: «За честь Родины» російською мовою, «За честь Батьківщини» — українською. На обох панорама Львова. Наказ Верховного Головнокомандуючого. Фото: на перехресті вулиць біля великого будинку, мабуть, театру, «тридцятьчотвірка» з десантниками на броні. В руках у них букети квітів. Жителі міста вітають своїх визволителів!

Скопенка цікавить насамперед наказ Верховного. Чи є серед тих, що відзначилися, з'єднання генерала Пухова? Адже Броди, Кременець — це важливі етапи на шляху до Львова. Ні, немає Пухова серед генералів, чиї з'єднання визволяли Львів. Шкода: багато військових частин віднині іменуватимуться «Львівськими».

А ось вірші, і поети сказали своє слово про битву за Львів.

Гомін битви ярами, борами,
Над полями до Сану поплив.
Відкривай стародавні брами,
Стародавній красеню Львів!

Ні, музи не мовчать! Спасибі тобі, поете Петро Дорошко, за рядки, що звучать, як пісня:

На стволах автоматних блиска,
На багнетах і на клинках
Слава та, що ти бачив зблизька,
Слава, кована в давніх віках!

«І кована на віки»,— додає від себе командир стрілецького полку. У списку знищених гітлерівських військових частин відомі йому назви і номери. Недобитки з охорончої дивізії вермахту, запроданці з дивізії СС «Галичина», штурмові батальйони групи «Центр». 350-а дивізія і його, Скопенків, полк давали їм чосу у травні і червні!.. Під Бродами подружився Скопенко з танкістами генерала Рибалка. Ось на знімку екіпаж гвардії лейтенанта Олександра Додонова. На їхньому танку десантувалися і Скопенкові хлопці. Поруч з лейтенантом — стрілець-радист старшина Олександр Марченко. Про його подвиг розповідають кореспонденти. Це він підняв червоний прапор над львівською ратушею...

Скопенкові здається, що саме цього молодого беззусого танкіста бачив він під Бродами. І раптом тривожно задумується: танк Марченка «Гвардія» ввірвався до Львова 21 липня, прапор замайорів 22-го, оборонялися ж фашисти, як розповідає газета, до 27-го. Що ж з Олександром Марченком? Вистояв героїчний екіпаж в оточенні чи загинув?

Ідучи з штабними офіцерами на цвинтар, Скопенко думав про несходимі солдатські дороги, де кожного жде слава і кожного може вцілити ворожа куля.

У скорботному мовчанні за військовими йшли жителі селища, дівчата й діти з квітами. Скопенко зняв кашкет, наблизився до свіжої могили:

— Схилюмо голови перед синами землі радянської, які віддали своє життя у боротьбі проти фашизму. З боями пройшли вони довгий шлях, визволяючи рідну землю. А загинули на польській землі. Вони чесно виконали свій солдатський обов'язок. Полягли за нашу і вашу свободу... Віддамо ж їм останню шану. Поклянемося, що, доки б'ється серце, доки тримають зброю руки, не відступимо від своєї святої мети. Гітлерівська Німеччина, яка розв'язала світову криваву бійню, сама згорить у її полум'ї. Смерть фашистським окупантам! Вічна слава героям, що загинули за Батьківщину!

— Вічна слава і вічна наша вдячність,— додав війт і кинув жменю землі в могилу.

Луна від пострілів полинула над лісами й кручами, розкотилася у високому небі. З печальним клекотом зринуло вгору птаство, зітхнув навколишній ліс, затрепетав у смутку, неначе на бурю. Скопенко відчув, як бурхає кров у скронях; стис кулаки, аж хруснули пальці. Четвертий рік косить людей війна. Четвертий рік матері не народжують, тільки ховають...

ЛЕЙТЕНАНТ ШЕВЧУК вийшов у ефір на зв'язок з полком, як і домовлялися, але це вже не Шевчук, а «обер-лейтенант Рунге».

У навушниках звучить бездоганна німецька мова, — у таких випадках вступає у свою роль рядовий Петрович, старий вояка, котрому довелося побувати в полоні ще в імперіалістичну війну. В полку на прийомі ПНШ-5 лейтенант Фіхтенберг з німців Поволжя. Група успішно пододала ділянку лісу і вийшла до залізничної колії. Поки що не зустріла нікого. Замаскувалася і веде спостереження. Добре видно роз'їзд і водокачки біля станції. Пройшла дрезина з солдатами. Геносе Штумпе переконаний, що вслід за дрезиною обов'язково піде ешелон. По обидва боки колії — піщані кар'єри, чагарники.

— Кар'єри, чагарники, — повторює майор Трибой і малює на карті «натуру». Крайчих умов для зосередження і не придумаєш.

Начальник штабу вклучає трофейний «Телефункен». Приймач настроєний на Москву. Говорить Левітан. Його густий, урочистий голос знайомий кожному. Диктор повідомляє про втрати гітлерівських військ під Львовом. На полі бою залишилося понад 8 тисяч вбитих німецьких солдатів і офіцерів, узято в полон — 3500. Ось уже в ефірі Київ, столиця Радянської України. Поздоровляє львів'ян з визволенням, розповідає про героїв переможних боїв: тапкіста Степана Михляєва, піхотинця Олександра Жежерю. Понад триста гітлерівців знищив кулеметник, влучним вогнем свого «максима» примушував ворожу піхоту залягати. На тій же ділянці Жежеря прикривав розвідників, які взяли одразу чотирьох «язиків». У погоню за відважними кинулися фашисти. І саме тоді на їхній шляху став кулеметник Жежеря. Вдало вибравши першу позицію, він влучним вогнем знищив десяток гітлерівців, потім, одійшовши трохи, знову прикрив своїх.

Жежеря... Згадував Скопенко, що й у Новгородківському районі зустрічалось це прізвисьце...

На вулицях селища з'явилися підводи господарської частини, трофейної команди. Майор Зубавленко доповів, що, як він дізнався від місцевих жителів, за десять кілометрів од селища є перевал, де можна пройти з обозом. Поклажі на підводах небагато, особливо у старшини Побединського, коні не зморені. А от у Зубавленка більше турбот. Розтяглися комунікації, відстали тили, провіант везуть за сотні кілометрів. Зубавленка дуже цікавлять фронтові склади гітлерівців. Він сподівається дечим підживитися. Адже п'ятий і шостий блоки цейхауза, за словами перебіжчика, заповнені гімнастерками, чобітьми, шинелями, і то не німецькими, а червоноармійськими, вивезеними гітлерівцями ще в сорок першому з окупованої території.

Зв'язківці не поспішають знімати дроти: комбати ще доповідатимуть про готовність до виступу. Саме відбуваються короткі мітинги, партійні і комсомольські збори. Роденкові доповіли, що в другому батальйоні розглянуто заяви про вступ до партії. У кулеметному взводі лейтенанта Пугача вручено партквиток сержантові Кодацькому. В останньому бою на околиці селища він знищив дюжину есесівців.

Штаб полку тільки-но розташувався в селищі. Радіо і телефон приймали нову бойову інформацію. Начальник артилерії дивізії просив передати подяку начарту Безкровному за трофейні гармати. Цікавився калібрами. Отримавши відповідь, пообіцяли прислати за гарматами тягачі...

І знову діалог німецькою мовою.

Доповідає «Рунге». Очікувані вагони прибули. Машиністові є робота. А далі, навмисне в жартівливому тоні, важлива інформація: «Ми ще не зустріли ні зайців, ні партизан. Нудьгуємо. Охорону об'єкту посилено. Міни. Колючий дріт, збільшено гарнізон». «Рунге» наприкінці доповів, що свою групу розташував біля «сусідів»...

«Усе зрозуміли, — відповіли «Рунге» — Шевчуку. — Вітайте сусідів і від нашого імені. Ми не забаримося».

ШИКУЮТЬСЯ В ЦЕНТРІ селища, біля пожежні, підрозділи на останню перекличку. Ще раніше в іншому напрямку — на схід — вирушив етап полонених гітлерівців: відвоювалися. Коротким був бій за селище, ще коротшим — відпочинок.

Шерхотить під ногами крем'яниста дорога, пригасає грім першого кроку, усе зливається в єдиному чіткому непогамовному ритмі. Ряд за рядом іде колона. Ворованою сталлю поблискують автомати. Ледь похитуються на плечах стволи гвинтівки, кулеметники тягнуть свої «максими», несуть у металевих ящиках набої для них: такими стрічками оперізувалися матроси в громадянську війну, ті, що брали Зимовий. Цілий підрозділ озброєний «максимами» нової конструкції.

Важко підніматися вгору та вгору, ще й з повною викладкою. Кущики дикої малини простягають солдатам пахучі ягоди, дражнить червоними гронами терпкий барбарис. А під ногами, в траві, чорні, налиті соком, аж прискають чорниці... Молодший сержант з шанцевою лопаткою на поясі, яка заважає йому нагинатися, обципує верхні гілки...

Біля круглого каменя, схожого на велетенську печерицю, Скопенко зупинився. Селище вже зовсім сховалося в низині, лиш де-не-де серед зелених купин темніють дахи. Мов корабельна щогла у морі — шпиль костьолу.

Командир полку дивився на захід. Перед ним стелилася долина з високими ожередами сіна, вітряками на видкоколі, мовчазними свідками давнини. Десь далеко в мерехтливому світлі вимальовувалися обриси середньовічного замку. Скопенко приклав до очей бінокль, навів його на купини дерев, на ожереди, потім ще далі. Передав свій дванадцятикратний цейсівський ординарцю.

— Ану, подивися і ти. Тут не те що полк, а цілий корпус можна сховати.

Непомітно для ока почався спуск.

Штабна колона наближалася до лісу. Хтось продирався, наче ведмідь крізь гущавину, шерхотіла маскувальна накидка. Невже Шевчук? Так і є. Простоволосий, світлий чуб ліпиться пасмами до лоба. Автомат і бінокль на шиї, в руках синя пілотночка, обшита білим шнурочком. З Шевчуком двоє його бійців, переодягнених у німецьку уніформу.

— Ну й артисти, — приязно зустрів розвідників Скопенко, придивляючись до їхньої екіпіровки: чорні мундири есесівців, наваксовані чоботи, фляги в суконних чохлах, мундири не застебнуті... — Натуральні фрїци! Таки буде колись з Шевчука непоганий режисер...

— Хто кого вполював? — запитав комбат, що теж полюбляв подібні трансформації.

— На окупованій території, товаришу капітан, звичайно, роль полоненого доводиться брати на себе. Терплю всякі муки... Ще й по пиці для переконливості оці бусурмани надають мені!

— А це що за трофей? — Скопенко взяв з рук Шевчука пілотку.

— Знайшов у лісі... Видно, бенкетували. Пляшки, бляшанки з-під консервів, шматки газет. А за кілька метрів — свіжа могила. Її замаскували гілками, а потім вже присипали землею. Когось розстріляли, гади. Можливо, йому і належала пілотка. На підкладці видно кілька літер, та вони розпливлися, не розбереш. Ніби прізвище було, кіпчається на «алієв».

Скопенко одійшов з Шевчуком у глиб лісу. Спинилися на галявині біля старої осики. Дебеле коріння, перебите вибухом, стирчало з ями. Над стовбуром сновигали розтривожені шершні.

Шевчук доповів: до залізничної колії звідси півкілометра. Розвідники окопалися між штабелями шпал. Збиралися чекати ночі, але несподівано друзі з місцевих жителів попередили, що скоро прибуде ще один поїзд, довелось звільнити для нього туникову колію. Часу на роздуми не було... Через кілька хвилин до маневрового паровоза причепили вагони й потягли.

На верхній приступці з кондукторським свистком у руці стояв Макс Штумпе. Поголений, причесаний, в акуратній уніформі. Він під кінець таки подолав свої страхи. Подав сигнал сюрчком. Паровоз забуксував на місці, почувся металевий дзенькіт буферів, судомо пройшла від вагона до вагона; фуркаючи парою, поїзд рушив...

— Отже, нам залишається чекати, товаришу підполковник. Над лісом згасли останні відблиски зорі. Небо, як темне шатро.

— Пора, товаришу Шевчук, показуй дорогу.

— Не заблукаємо, товаришу підполковник. Праворуч — сосни, ліворуч — дуби.

— А мені, лейтенанте, «щоденниками» запахло, деревами, — пожартував Скопенко.

— Насмажимо. Тимофійович обіцяв, — в тон йому обізався капітан Безкровний. — Ще їх заробити треба.

— Тихіше, товариші. Попереду ніби насип...

— Так точно, товаришу підполковник. Але основна колія трохи далі. Тут, схоже, будували запасну...

— Пахне димом. Відчуваєте? — подав голос Шалімов.

Й одразу почувся окрик німецькою мовою:

— Стій! Хто йде? Пароль?

Шевчук упізнав голос Петровича:

— Свої йдуть, гер німець! Пора і в темряві пізнавати. Пароль — «Літо». Ну, що нового?

— Ось, товаришу підполковник, ефрейтор Антипов розповість, тільки-но з дозору повернувся.

— Слухаю вас, Антипов. Далеко були?

— Біля сторожової вишки. Я по-пластунськи підповз, приглядаюся. Паровоз саме проштовхував вагони у глиб двору. Чмихає ніби на місці, та ось уже починають відчиняти двері вагонів. Біля них метушня.

— І ніяких ознак тривоги? Не вхопили за шкірку нашого Макса?

— Видно, зустріли, як свого. Він їм шнапсу кілька пляшок прихопив. А то найкраща перепустка.

— Говори тихше, скільки можна тобі нагадувати, — осмикнув Антипова Шевчук. — Розвантажуватись при тобі почали?

— Так. Тупотіли, мов коні. Важке щось викочували. Увесь час присвічували собі ліхтариками. Думаю, поспішали...

— Машиніст сигналу не подавав?

— Паровоз чмихав, як звичайно. Все, мовляв, у порядку. Так тривало хвилин двадцять. Потім зачухав голосніше і рвонув з місця. Брама зачинилася.

— Дякую, Антипов. Що ж, лейтенанте Шевчук, вперед...

Скопенко вийшов з укриття. Без вогнів, метрів за сто від нього, помалу рухалася примара, виприскуючи в небо червоні жарини. Гули рейки, погукував стиха паровоз.

Як світлячок, поблискувала під полою у Плюща шкала рації, але Скопенко на ходу попередив радиста:

— В ефір не виходити!

Ось маневровий наблизився їй, засичавши парою, зупинився. Машиніст зіскочив на землю.

— Вшистко добре, товаришу командир. Вшистко добре! — зраділо повторював він, нервово обтираючи наклею руки. — Але ж той лайдак Макс правдивий артист!

Зі слів Когута Скопенко зрозумів, що Макс Штумпе діяв упевнено. Скочив з паровоза, козирнув зустрічаючим, одному з них віддав рапорт. Разом зайшли у тьмяно освітлене приміщення. Та скоро й повернулися, попрямували до паровоза.

— «Ану, пане, — каже мені, — подай тамтого кошика, в котрому маю сюрприз...» — Сто лят, мовляв, з приятелями не бачився! Підсолоджував свою балачку обіцянками, що є закуска перший сорт. «Децо реквізував, — пояснює, — по дорозі. Шпек, перша кляса. Ви такий любите, гер лейтенант. Помідори з грядки».

З розповіді машиніста виходило, що Макс Штумпе блискуче увійшов у роль. Запропонував розчепити вагони, мовляв, зручніше буде розвантажувати. Крізь загратовані вікна барака пробивалося світло. Туди й подався Штумпе. Його не було хвилин з десять. Нарешті по обидва боки дверей стали охоронники. Рахували тих, що виходили.

Люди рухалися, мов привиди. Здавалося, голод і знущання зробили їх зовсім інертними, безсловесними. Перший десяток, другий, третій... Штумпе вийшов поруч з дебелим есесівцем. Вони весело гомоніли між собою, прислухавшись, машиніст зрозумів, що вони на «ти». Біля паровоза Штумпе зупинився. Сказав машиністові, що привів попрацювати штрафників з каземату, одного передає йому в поміч, бо той українець, розуміє польську.

— Як тільки ми опинилися під вагонами, — розповідав далі машиніст, — полонений назвався Мар'яном...

Хвилин за десять до того, як мали спалахнути червоні ракети, Скопенко викликав по рації командира другого батальйону.

— Уточнення, Порфирію Федоровичу. Ваше хазяйство починає, не чекаючи мого сигналу. Використайте розумно елемент раптовості. Починаєте першими. Як зрозуміли? Прийом...

Ні з ким не радився, віддаючи цей наказ. Рішення порушити регламент наступного бою прийшло несподівано. Справді, для чого втрачати дорогий час, адже батальйон Ковальчука діятиме самостійно, як танковий десант.

Спокійний, як завжди перед боєм, капітан Ковальчук сказав, що таке рішення його влаштовує.

— А що думає комісар? — звернувся Скопенко до Роденка. Ця чапаєвська фраза часто звучала в полку. Одного з них, Роденка, і звать Василем Івановичем.

— В принципі схвалюю. Атакуємо з двох напрямків.

Здалеку долинув шум поїзда. Командир розвідвзводу Шевчук ліг на колію, прислухався.

— Товарняк, товаришу підполковник. Цокоче на в'їзних стрілках.

— Трохи невчасно. Наші танки ще по цей бік насипу.

Шум посилювався, наближався. На пристанційній путі заколихався кволий вогник, вийшов черговий. Він підніс над головою ліхтар, махнув ним, показуючи, певно, машиністові, що треба протягнути состав далі. Раптом потужні вогні розітнули морок. Виринули, наче з густого туману, вагони, будівлі, заблискотіли чорні вікна станції, підморгнув одним своїм оком опущений семафор. Танки! Бризнули іскри з-під гусениць, світло фар захиталося, черкнуло по небу: «тридцятьчотвірки», як видно, переповзали залізничне полотно. В ту ж мить з танкових гармат вихопилося полум'я. Снаряди рвалися в селищі, біля пакгаузів і казарм. Уже й ворог став відповідати вогнем, стріли трасуючих куль перехрещувались у повітрі, квакали міномети. Біля естакади запалав пульманівський вагон, якого досі не було видно. Освітлені химерними загравами, повзли вздовж колії танки... За ними бігли десантники. Бійці-кулеметники підрозділів старшого лейтенанта Коломацького, лейтенантів Пугача, Балахінова, Даутова, сержантів Івана і Федора Прилюків... З ними й комбат Ковальчук. У нього втрати завжди найменші. Йому належать слова, що стали девізом Скопенкового полку: совість офіцера повинна бути чистою не тільки перед старшим командиром, а й перед кожним своїм солдатом... Вести у бій не означає вести на смерть...

— Пора і нам, товаришу підполковник, — сказав начарт Безкровний, піднімаючи вгору ракетницю.

— Давай, капітане!

І враз ожила ніч, загомоніла тупотом ніг, брязкотом зброї. І втратив одразу свою таємничість передній край, для кожного визначилася цілком конкретна ділянка поля бою, яку треба пройти.

Перші хвилини атаки найважчі. Ворог зустрів наступаючих на правому фланзі артилерійським і кулеметним вогнем. Та це не зупинило їх. В обхід сміливо пішли князевці, застосувавши маневр, який давав їм перевагу над «прив'язаним» до оборонних споруд ворогом. Скопенко довірив Князєву, досвідченому офіцерові, за плечима якого — битва під Москову, форсування Дніпра, успішні операції на Львівському напрямку. Він також з сільських учителів, мобілізований у Червону Армію напередодні війни. У бою Князєв безстрашний, не шукає легких перемог, лізе у саме пекло.

На центральному напрямку — батальйон Горлова, націлений на ділянку, де можна чекати найбільшого опору. Підходи до брами прострілюються з бетонованих точок. На вишках — крупнокаліберні кулемети. Ще в сороковому році фельдмаршал Паулюс,

формуєчи 6-у армію, створив тут на базі існуючих казарм і складів навчальний укріплений район.

Невпинно гуркоче артилерія близького бою, ніби котиться по рейках багатотонний чавунний коток. Поки що не чути «ура» атакуючих: не хочуть викликати на себе прицільний вогонь. Часом, освітлена спалахами, поміж деревами вимальовується центральна брама. З її округлих дотів, замаскованих під тумби з вазонами, невпинно цокотять кулемети. У кожному напрямку однаково широкий сектор обстрілу. Увесь простір навколо таїть небезпеку. Не підповзти, не добігти. І граната не долетить.

— Безкровний!

— Я тут, товаришу підполковник.

— Ви тут, а де гармати?

— Відстали підводи з снарядами, застряли в піску.

— Знов стара пісня! Організуйте подачу снарядів з рук у руки. Візьміть на допомогу мою охорону... Й бігом! — Тон у Скопенка в таких випадках суворий. Кожне слово колочє, нещадне.

— Дозвольте, ми їх толом спробуємо, товаришу підполковник, — з'явився перед Скопенком командир саперів Орехов.

— Давно б так. Давайте толом!

Цей чорний дот дратує Скопенка, ніяк не заткнути йому глотку. Але вже й по той бік брами чути стрілянину.

Праворуч, на узбіччі дороги, з'явилися «сорокап'ятки». Скопенко, ховаючись за деревами, кинувся туди. Кулі й осколки повистували над ним. Осипалися гілки й кора.

На території складу палає сосна. Темрява захиталася і відступила. Видно, як від бетонної тумби поповзли двоє. Сапери... Трасуюча черга з доту опустилася над ними, як меч... Один кинувся вбік, але спіткнувся, впав, другий, прощитий кулями, лишився лежати долілиць. І саме в цю хвилину бетонна тумба злетіла в повітря — закладений саперами тол вибухнув, ніби салютуючи героям-підривникам. Важке груддя падало на ліс, на землю, на металеві дахи складів.

Біля «сорокап'яток» на командира полку чекав Безкровний.

Не дуже мажорно стріляє «сорокап'ятка» — глухо таракане, наче в березі білизну вибивають рублем. Постріл без гromу, без блиску. Зате снаряд летить слухняно. У сорок першому притчею во язицех була ця гармата, чомусь винуватили її у всіх гріхах. Та от уже й на польській землі воює. І не ветеранка, а з новенької серії, нещодавно відлита.

Разом з бійцями командир полку опинився на території «Грифа».

Під ногами хрускотить скло. За нещільно причиненими дверима світиться. Здається, голос Ковальчука... Штовхнув двері, про всяк випадок тримаючи наготові гранату.

Потужна акумуляторна лампа освітлювала радіостанцію, невеликий комутатор. Крім комбата-2 та кількох автоматників, у кімнаті двоє незнайомих з червоними пов'язками на руках. Один — літній, обличчя худе, неголене, втомлені очі, другий — молодший, бадьоріший і дуже схожий на Штумпе. Здогадався: Мар'ян Поко-тило. Доповідав старший за віком:

— Член підпільного табірної комітету, колишній капітан Червоної Армії Фокін.

— Чому колишній? Хто вас розжалував?

— Життя розжалувало, товаришу підполковник...— Фокін дістав з-за пазухи згорнутий аркуш паперу, поклав перед Скопенком. Це був креслений олівцем план складів, казарм, блокгаузів.— Заштриховані об'єкти — наші, товаришу підполковник. Брали готими руками. А в цих ось підземних блоках, звідки є виходи за межі основної території, засіли гітлерівці.— Фокін водив олівцем, давав пояснення.— У блокгаузах і бункерах практично не обмежена кількість боеприпасів.

— От вам і склади, товариші!

На вікнах барака, до якого Фокін привів Скопенка,— маскувальні штори, але світло просочується крізь щілини. Патрульних двоє: сержант і цивільний з пов'язкою.

Увійшли в довгий барак. Повітря важке, як у погребі. На нарах, попід стіною і просто на землі сидять і стоять люди. Невисокий чоловік з перебинтованою головою захриплим від хвилювання голосом скомандував:

— Увага! Струнко!

Скопенко, зворушений, застиг на місці. Захиталися вогники каганців, наче вітер сколихнув їх.

— Товаришу підполковник, з'єднаний повстанський загін вишикувано. Доповідає за дорученням підшільної командирської ради майор танкових військ Глебов.

ПОСТРІЛ ПРОЛУНАВ в строю бранців, визволених полком Скопенка. Сколихнулись ряди, прокотився здивований гомін.

— Що там сталося, товариші? — занепокоєно вигукнув командир полку.

Шереги розступилися — хтось пробрався із заднього ряду. Юнак з білим безкровним лицем зупинився перед Скопенком:

— Дозвольте доповісти, товаришу командир. Між нами був зрадник. Це він сам пустив собі кулю в скроню, злякався, гад, трибуналу. Собаці собака й смерть...

Усе було зрозуміло, додаткових пояснень ніхто не зажадав.

Запанувала тиша. Скопенко звернувся до визволених:

— Від імені особового складу ввіреного мені полку вітаю вас, дорогі побратими. Своєю участю в нічному бою ви здобули право повернутися в ряди Радянської Армії.

Схвальний гомін прокотився над строем, ряди сколихнулись.

— Ще трохи, і ми, очистивши від ворога польську землю, вийдемо на кордони гітлерівського рейху. Дайош Берлін! Смерть фашистським окупантам! Ура!

Тричі перекотилася над колоною, сягаючи з кінця в кінець, могутня хвиля голосів.

Схвилюваний тим, як реагували ці люди на його промову, Скопенко проймався до них ще більшим довір'ям.

Знову підняв руку, закликаючи до тиші.

— Кілька слів про діла практичні, товариші. Ви, звичайно, не маєте продовольчих та речових атестатів. Мій заступник по тилу майор Зубавленко візьме усіх вас на облік. Зробимо все можливе, щоб обмундирувати і взути.

З глибини колони вийшов високий, сивий, з офіцерською виправкою чоловік. Зупинився, чітко приставивши ногу.

— Рядовий Рижов. Понад два роки рядовий. А війну починав капітаном. У сорок другому на Дінці під селом Васищево потрапив в оточення...

— Про що ви хотіли запитати? Слухаю вас, Рижов.

Той озирнувся, ніби хотів заручитися підтримкою своїх побратимів.

— Ми почули од вас, товаришу підполковник, зворушливі слова. Дякуємо за них. Але в мене є й сумнів. Може, це сказано заради такого дня. А нам, товаришу підполковник, хочеться, щоб так і було! Щоб у перший день нашої свободи ми знову стали солдатами Червоної Армії, щоб нам знову довірили зброю. Завтра вам іти на захід. А куди наша колона? Візьмете нас?

...Слухаючи колишнього капітана Рижова, Скопенко все пильніше придивлявся до нього. Одразу, як почув його прізвище, зрипулі в пам'яті бої на Україні, спекотливий день, бій на нескошеному пшеничному полі... Витрачено останні снаряди, а танки з хрестами, десятки танків повзли вперед, обминаючи позицію батареї. Тоді, здається, він і почув це прізвище — Рижов. Скопенкова батарея «сорокап'яток» відступала через болото. У заростях комишу зустріли двадцятьох своїх піхотинців, закривавлених, перев'язаних бинтами. Командував ними чорнявий капітан. Від нього дізнався лейтенант Скопенко, що стрілецький батальйон прикривав міст, але зненацька був атакований фашистами. Щастя, що є на землі ліси, річки й трясовини... Три дні й три ночі виходили з оточення, смертельно втомлені й голодні. Тоді і познайомився ближче з капітаном. Однакових прізвищ багато, але Скопенко певний, що нині, у Польщі, це друга їхня зустріч. Може, Рижов тому і вийшов так упевнено, що упізнав колишнього батареєця Скопенка?

Відповів щиро, не криючись. Труднощі, справді, є. Багатьом з недавніх в'язнів потрібна медична допомога, а всім їм — відпочинок, нормальне харчування. Далі — навчальний пункт, перепідготовка. Багато що змінилося в тактиці ведення бою, новою технікою оснащена Червона Армія...

— Ви тут говорили про довіру, капітан Рижов. Так от, товариші, — звернувся до всіх присутніх Скопенко. — На наших очах один з тих, кому ви не виявили довіри, хто втратив гідність і став прислужником ворога, сьогодні пустив собі кулю в скроню. Цим він увільнив нас від обов'язку судити його. Але хто може бути впевненим, що подібних до нього більше немає? Пильність завжди потрібна, а на війні особливо. Чесному солдатові, товариші, ніяких формальностей, перевірок не треба боятися... Ось наш товариш Шалімов, колишній прикордонник, поговорить з кожним... А зараз надаю слово замполіту полку. Прошу, Василю Івановичу.

Майор Роденко почав просто — заговорив про нічний бій, участь у ньому колишніх полонених, що штурмували есесівську казарму, блокгаузи. Ні, не забули і в неволі, виходить, воїни про свій обов'язок.

— Наша армія, товариші, наступає по всьому фронту від Білого до Чорного морів, від Карпат до Вісли. Так от, на головних

напрямак ведуть наступ війська двох фронтів: маршала Конєва і маршала Рокоссовського. Ми з вами, товариші, повинні дякувати долі, що зможемо особисто взяти участь у вирішальних воєнних операціях...

...О другій годині дня Скопенко повернувся у приміщення комендатури. Двері до колишньої канцелярії шефа відчинив йому Зубавленко. Тут можна перепочити.

М'які, високі крісла, канапа під стіною, обита темною матерією, широкий чорний стіл, хоч ганяй більярдні кулі. Схожий на саркофаг акваріум. Серед водоростей сновигають екзотичні рибки. Є навіть картина у чорній рамці: пишнотіла молода пастушка залицяється до скрипаля. Колишній господар цього кабінету, як видно, уподобав собі траурний колір.

«Ну, дорогий майоре, догодив! Та це ж ніби склеп для заживо похованого.— Скопенко смикнув за шнур, піднімаючи темну штору, колючатко тоненько завищало.— Ні, тут і сонце не допоможе. Справжнісінька могила!..»

Висунув одну шухляду, другу. У лівій тумбі набір блискучих, як хірургічні інструменти, циганських голок, обценьків, гаків. Електричні паяльники. Наручники з годинниковим механізмом. Цією штукою ще в тридцятих роках користувалися штурмовики. Руки ув'язненого стискає пружина, німіє кисть, терпнуть пальці, синява виступає під нігтями. Рука мертвіє, набрякає до самого плеча. А механізм продовжує стискати наручники. Цю пекельну машину третій рейх випускає серійно. Інквізитори середньовіччя будували підземні каземати для допитів, щоб сторонній, боронь боже, не бачив і не чув нелюдських зойків катованих. А тут усе — у шухляді звичайного стола...

На виклик командира полку з'явився Шалімов. Давно вже, певно, не було в нього стільки роботи. Оформляв документи на полонених німців. Самих тільки есесівців сотня. На них не знайшлося ніяких особових справ. Їхній командир дав пояснення: прибули недавно і взагалі «наці» на облік у відомстві рейхсфюрера Гімmlера. Там і його, гауптмана фон Кноппе, послужний список. При собі він має лише службове посвідчення. От і спробуй точно встановити, яка його особиста участь у злочинах, хіба що нагороди та розповіді свідків дещо прояснюють.

Доповідаючи Скопенкові про свої труднощі, Шалімов, проте, духом не падав.

— Нікуди вони не дінуться, товаришу підполковник. Есесівців відправляю до Львова. Там розберуться, хто є хто і на що заслуговує...

Шалімов нагадав про Макса Штумпе. Як з ним бути далі?

— У наших інструкціях такі ситуації не передбачені. Дезертир? Не тільки. Антифашист? В перспективі так. Дезертирував, як це тепер цілком доведено, головним чином для того, щоб врятувати сина, а син цей — воїн Червоної Армії. Ну, а потім і сам ризикував життям. А втім... Два роки відслужив у вермахті. На яких терезах виважити те й інше?

— Думаю, на терезах власної совісті,— не замислюючись, відповів підполковник Скопенко.— Що ж до інструкцій, то їх, як ви самі розумієте, коректує саме життя.

Каштан мовчав. У них із Скопенком і різні обов'язки.

— Ясно одне,— вирішив Шалімов,— в цю групу полонених, яку відправимо завтра етапом до Львова, включати Макса Штумпе не будемо.

— А син? Мар'ян Покотило? — запитав Скопенко.

— Син — це по вашій лінії, Василю Федоровичу. Він кадровий військовослужбовець, старший сержант. До того ж артилерист. Гадаю, буде не зайвим у полку...

Підполковник кивнув: добро!

РАДІОРОЗМОВА з генералом Вєхіним відбувалася пізно вночі. Доповідав Скопенко. Подробицями не захоплювався: однаково доведеться писати рапорт. Відчувалося, що комдива не так цікавить те, що вже здійснено в ході операції, як нові проблеми, що виникли в зв'язку з нею. Насамперед для визволених з полону. Скопенко повідомив генералові, що їх майже вісімсот і що ніхто з них й чути не хоче про відправку в тил.

— Ваші пропозиції? Адже ви про це думали не менше за мене?

— Мої пропозиції такі: створити окремий підрозділ, виділити офіцерів, зброю, поки що трофейну. Участь визволених полонених у спільній нічній операції свідчить, що це люди надійні.

— В основному піхота-матушка? — запитав генерал.

— Усі роди військ, крім авіації. Уявляєте, товаришу генерал, яке у нас позапланове поповнення!

— Уявляю... Але пам'ятайте, Василю Федоровичу, що ми беремо на себе велику відповідальність...

— Але ж загін фактично вже існує. Брав участь у штурмі. Такі обставини дозволяють нам...

— Не спішіть, як говорять на Україні, поперед батька в пекло.— Генерал помовчав трохи.— Починайте з малого. Відберіть, скажімо, кілька десятків петеєрівців. Ну, там ще досвідчених артилеристів, кулеметників. Ви мене зрозуміли, Скопенко? Використайте для охорони складів. А там побачимо.

Генерал порадив: якщо серед визволених є медпрацівники, негайно створити медпункт для самообслуговування.

Кінець розмови повернув їх до головного — полк має негайно виступати. П'ятдесят кілометрів форсованим маршем... І ніяких затримок у дорозі. Головний напрямок — «Синенька». Місце форсування — у смузі наступу хазайства Барбасова.

Так почався новий трудовий день командира стрілецького полку. Він схожий на попередній і на багато інших, прожитих у безперервних боях, але все ж відрізняється від них: у цей день своє місце в строю знову займуть солдати «першого воєнного покоління», люди трагічної долі.

Скопенко повернувся в свою кімнату. Застав Роденка, який накривав стіл. Запахло дереунами. Дотримав свого слова Тимофійович!

Дрімав, примостившись у шкіряному кріслі, ординарець Петрович. Підхопився одразу, чекаючи розпорядження... Командир полку назвав, кого кликати.

Першим прийшов Безкровний, за ним — Трибой, заступник по бойовій підготовці майор Гайдай. Моложавий, з круглим обличчям, чорночубий, схожий на спортсмена-важкоатлета. Гайдай майже до ранку був з танковим десантом, а вигляд у нього свіжий, бадьорий. Одразу почав розповідати про взятих живими двома неповнолітніх «добровольців», членів гітлерюгенду. Кожному з них, виявляється, перед боєм видали по дві таблетки: перша, сказала, — для хорошого самопочуття, друга — щоб умерти за фюрера з гідністю, якщо загрожуватиме полон. Але підлітки репетували кризь амбразуру доту: «Гітлер капут!» — і здалися.

За сніданком Скопенко інформував про останню розмову з комдивом. Два сусідні полки ведуть бої на близьких підступах до «Синенької». Їх підтримує артилерія. Поставлено завдання на форсування. Глибокою розвідкою вдалося розкрити характер оборони ворога, виявити його діючі переправи. Хазяйство Барбасова попереду, трохи лівіше — Мерженка. Спостерігачі доповідають, що з лівого ворожого берега переправляються на правий свіжі оперативні резерви гітлерівців. Успіх дивізії, здобутий в попередні дні, буде зведено нанівець, якщо не подолати водний рубіж з ходу. Так само з ходу мусить форсувати «Синеньку» другий, тобто 1180-й полк.

Майор Гайдай чекав, поки замполіт доп'є чай, потім спакує свій чемодан.

— Ви на марші знову з Ковальчуком, Якове Ісаковичу? — поцікавився Скопенко, зрозумівши, що Гайдай чогось хоче від нього.

— Якщо не буде іншої пропозиції...

— Капітан Ковальчук вдячний вам, Якове Ісаковичу, за конкретну допомогу. Доповідав про успішні дії танкової групи, вашу ініціативу і особисту мужність.

Гайдай попросив:

— Дозвольте залишитися в другому батальйоні. Кажуть, генерал Вехін скликав усіх замів по стройовій на навчання.

— Береже резерв... Наші великі зірки не дають гарантії на безсмертя, — відповів командир полку.

— На сьогоднішній день, як то кажуть, мене цілком влаштовує посада заступника. Звичайно, поганий той солдат, що не носить у ранці маршальського жезла, — обличчя майора освітілося схвильованою посмішкою, він здвигнув плечима, розправив їх, неначе зараз мали пришпилити на погони ще по одній зірочці. «Чому б і ні? — подумав Скопенко. — У нього чималий фронтовий досвід і атестат про закінчення прискороженого курсу академії імені Фрунзе».

Увійшов ад'ютант.

— До вас, товаришу підполковник, рядовий Рижов з поповнення.

— Хай заходить.

Гайдай зрозумів, що розмову закінчено.

— Можна бути вільним, товаришу підполковник?

— Добре, йдіть. Потім ще поговоримо. Мене цікавлять подробиці нічної атаки піхоти на танках. Вам не здається, Якове Ісаковичу, що в полку не завадило б мати штатну танкову роту або принаймні взвод? Останнім часом багато трофейних машин, їх можна використати. Давайте внесемо таку пропозицію.

Увійшов кременезний, з худим обличчям, сивоголової солдат, мало чим схожий на того капітана Рижова, якого пам'ятав Скопенко по оточенських днях.

— Не здогадуєтесь, для чого я вас запросив?

— Ні, не здогадуюсь,— чітко, без вагань відповів той, але в голосі прозвучала якась непевна нотка.

— Ви упізнали мене, правда? І все ж...

Рижов не відповів, затято мовчав. Дивився навмисне кудись убік, тривожний і насторожений.

— Я нагадаю вам, Рижов. Рік сорок перший. Те нелегке літо... Ви — капітан, я — лейтенант... Виходили разом з оточення. Невже усе чисто вивітрилося з вашої пам'яті? Чи не хочеться згадувати?

Щоки в Рижова взялися рожевими плямами, з грудей вирвалося зітхання:

— Мені справді не хотілося б ворухити минуле.

— Ну от! Присядьмо на хвилину, товаришу Рижов. Отже, це правда, що тільки гора з горою не сходиться. А ми тоді обдурили таки смерть, врятував нас туман, пам'ятаєте?

— Такого не забудеш, товаришу підполковник... Село із греблею, цукровий завод. Ми, схожі на водяників, вилізли з комишів, а поранений злющий полковник, який сам тільки-но вирвався з пекла, нічого не хоче чути, загрожує розстріляти на місці: «Як ви посміли залишити позицію!» Ви тоді потягли десь далі свої «сорокап'ятки», а мене, піхотинця, полковник не відпустив. Видав велитку: «У бою спокутуєш свою провину». Полковник повів невелику групу бійців у контратаку. І загинув на греблі. Я навіть не знаю його прізвища. Ну, а нас оточили фашисти і взяли в полон. Спершу були кам'яні кар'єри в Карпатах, далі — Майданек під Любліном, потім — Освенцім. І знову етап... Приречені, тільки вирок відстрочено...

З кімнати вони вийшли разом. Рижов повернув до зруйнованої брами, де шикувалися його товариші.

Новий підрозділ був уже обмундирований, лише головні убори різномасті: пілотки, кашкети, навіть шапки-вушанки. Гімнастерки з малиновими петлицями — зі складів. Командував молодший сержант. Він поважно походжав перед строем, зупинявся і щось зауважував.

Першим у шерезі стояв Рижов... Шиковався неподалік і батальйон капітана Горлова. На багатьох обнови: новенькі кирзові чоботи, гімнастерки. Постарався Зубавленко. Командири, особливо ж політпрацівники, насідали на інтендантів: «Йдемо по Європі». Та поруч із екіпірованими пшасливчиками в шерезі були й солдати в полотаних штанах, вицвілих гімнастерках, в побілілих від поту пілотках.

Підрозділи готувалися в похід. Попереду — розвідувальний загін. На флангах — групи автоматників, петеєрівців, мінометна обслуга. Дарма, що за цим маршрутом уже пройшли полки Барбасова і Мерженка, коридор, прокладений ними, не зовсім безпечний. Штабна група, очолювана Трибєм, рухалася в центрі колони.

Стелився густий туман, неначе полкові хіміки поставили димову завісу.

Про готовність до маршу взводу розвідки за відсутністю командира доповіла старший сержант Ганна Коновко. На ній маскхалат, шаровари, заправлені в чоботи із відкоченими халявками. Скопенко слухає рапорт і посміхається: згадав, як одного разу під Кременцем Ганна взяла «язика». Кудий, миршавий гітлерівець знепритомнів, скуштувавши Ганяного кулака. В строю з нею два відділення. Інші розвідники попереду, очолює їх лейтенант Микола Шевчук.

Ніби їй не жарко, але Ганна розстебнула маскхалат, на гімнастерці у неї орден Червоної Зірки, медалі. Ні в чому не поступається хлопцям, а часом у розвідці ще й винахідливіша.

Розвідниця Ганна не здогадувалася, чого раптом замислився командир полку, сумовито дивиться не на неї, а кудись у за туманену далину.

Чи могла б його Ганна, як оця розвідниця, стріляти з автомата, глушити ворогів гранатою? Війна все ж таки не жіноча справа. Ну ще в білих халатах, лікарями і сестрами, нехай служать, на це він дав би згоду. Не забував, якими лагідними і вправними були жіночі руки, коли несли його, пораненого, в степу під Серафимовичами.

Зворушений спогадами, іншими очима поглянув на Ганну Коновко, на її загрубіле на воєнних вітрах обличчя...

Дружно відповіли воїни на Скопенкове привітання.

— Бачу, у піхоти хороший настрій. Віслою замахло? До неї, справді, недалеко. Та пильнуйте добре, щоб не напоролися зненацька на засаду.

Праворуч на паралельній з дорогою просіці гуркотіли, набираючи швидкість, танки. Офіцери стояли на узбіччі дороги. Ось повз них проходять бійці поповнення: десять шерэг по чотири у ряд. Без попередження, без команди, взяли рівняння на командира полку. Він стояв близько, добре бачив вираз їхніх облич.

...Дедалі частіше Скопенко роздумує про людські долі на битих дорогах війни. Чи не тому, що для Вітчизни кінчилася смуга смертельної небезпеки і кожне окреме горе окреслилося виразніше, ніж досі? Стояв перед очима Рижов. Один з чесних трудівників війни, що пройшов через пекельні муки в концтаборах.

На першому ж привалі знайшов його.

— Не гудуть з незвички ноги?

— Звик. Від самого Освенціму етапом гнали...

— Ви, Рижов, трохи старший за мене?

— Тридцять чотири виповнилось.

— Виходить, тоді, при першій нашій зустрічі, вам було тридцять.

— Так... Закінчив піхотне училище в тридцять шостому. На фінській одержав третій «кубик». Чули про майстра спорту Бакланова? Це мій командир.

— Орден мали за фінську? Червоної Зірки, я пам'ятаю.

— І орден, і звання капітана. Моя рота на лижах подолала Фінську затоку і вдарила з тилу.

— Отже, ви піхотинець. А тепер проситесь, мені казали, в артилерію.

— Вам потрібні, в першу чергу, артилеристи...

— Ага, розумію. Аби скоріше на фронт... Я, мабуть, у даній ситуації повівся б так само, товаришу капітан... Ні, я не обмовився... Звання ви обов'язково одержите, інакше бути не може. До речі, багато у вашому загоні таких «рядових», як ви?

Рижов відповів неохоче:

— Не знаю точно. В полоні усі ми рядові... Мене, здається, кличуть?..

— Можете йти. Тільки продикуйте ваші анкетні дані: ім'я, по батькові, рік народження.

— Рижов Кузьма Леонтійович... Тисяча дев'ястот десятий...

...І знову дорога, обпалена війною. Покинуті артилеристами позиції, окопи, стріляні гільзи. В кюветі розбитий німецький тягач на високих колесах.

Праворуч, у виярку, чорніє спалений хугір. Ось капличка з розп'яттям, поруч свіжа могила, засипана наспіх.

Над колоною зовсім низько пролітає зв'язковий «ПО-2». Льотчик перехилився з кабіни, махає рукою. Здається, просить прискорити крок. Літак розвертається над обозом, лягає на зворотний курс. Скопенко крокує широко, розгонисто. Так ходили під час територіальних зборів у військовому містечку. Тільки з піснею...

...Дорозі, здавалося, не буде кінця. Чим далі, тим більше давалася взнаки напруга останніх днів. Командири рот ставили наперед тих, хто відстає. Фізично міцніші допомагали слабшим нести зброю, шанцевий інструмент. Ось капітан Безкровний та двоє молоденьких сержантів, крім своїх автоматів, несуть ще й по гвинтівці, дбаючи, щоб їх господарі не відстали.

Цілу годину Скопенко йде поруч з колоною Безкровного, бачить, як той приховує від нього свою стурбованість. Стомилися його бійці, розхиталася колона. У другій шерезі хтось спіткнувся. Сусіди не дали впасти, підхопили солдата під руки, посадили під кущуватою сосонкою на обочині. Побачивши командира полку, солдат спробував піднятися, але не зміг. Бліде обличчя, зрешене потом. Видно, серце підводить.

Поруч, за деревами, скрипів обоз. Скопенко пішов навprostець, зупинив підводу.

Наказав старшині Побединському виділити її у розпорядження капітана Безкровного.

— З їздовим? — той удав, що не розуміє: виділити тимчасово чи передати назовсім.

— Виконуйте, старшина Побединський. Не мудруйте, а то ви ще надумаете і коней повипрягати.— Скопенко повернувся до Безкровного.— Запишіть, Іване Іллічу, прізвище хворого. Нехай обстежать наші медики. Йому до госпіталю треба, а не на перодову.

— Я вже взяв його на замітку. Заковоротний Іван Данилович, тисяча дев'ястот двадцять другого року народження. Рядовий.

Двадцять другого року... Як брат Степан. Але той зустрів війну лейтенантом. З батькових листів знав уже все про Степана. Випускник Дніпропетровського артучилища, улітку першого року війни він разом з своїми товаришами — щойно атестованими молодшими офіцерами — рятував хліб останнього передвоєнного врожаю. Під бомбами збирали його і відправляли в тил. Раптом

тривожний дзвінок з Краснопілля: висадився ворожий десант. Лівійні війська Червоної Армії з боями відходили на нові рубежі, вчорашні курсанти прикривали маневр, у бою добуваючи собі зброю. Двадцять днів захищали вони підступи до Дніпра. За наказом командування злетіли в повітря переправи. До лівого берега довелося добиратися вплав. Командира курсантського підрозділу Степана Скопенка тяжко поранило...

Дорога завжди настроює на спомини і роздуми, особливо дорога війни...

Скопенко подумки підраховує пройдені кілометри. Давно б уже мав бути фільварок, позначений на карті. Чи, може, він десь на паралельній дорозі? Ех, шляхи-дороги... Поки йдеш — ще нічого, а як зупинишся, ноги робляться важкими, гудуть, стріляє у правому коліні, куди влучив осколок ще на Дону. В госпіталі під Ташкентом вийняли його й подарували на пам'ять.

«Ташкент — город хлібний». У цьому місті, переповненому десятками тисяч біженців, випадково зустрілися його сестри Марія, Ганна, Поліна, що розгубили одна одну під час бомбардування ешелону.

Привал на обід тягнеться довше за попередні. Їздові повипрягали коней, пустили їх на обочину пастися. Гримлять котелки, нанизані на палицю, їх несуть до ставочка мити. Схилився над водою і Скопенко, пригорщю зачерпує і п'є. А поруч красуня верба мочить зелені коси. Хтось нахилив її стан, прив'язав до корча на тім боці.

— А що, Іване, врятуємо вербичку від смерті?

Ординарець перерізав мотузку ножем. Скопенко спостерігав, як випростуються гнучкі гілки. Деревце прянуло вгору, ніби розглядало себе у воді. Та до кінця так і не розігнулося...

Капітан Безкровний зліз на високу сосну, вмовстився на лапатах гілках. Чорний бінокль в його руках націлено в далину. Щось привернуло його увагу.

— Якщо не міраж, товаришу підполковник... Я бачу фільварок і біля нього вершників.

— Цивільні чи військові?

— Здається, цивільні. У капелюхах. Схожі на тих, що зустрілися нам біля маєтку Потоцького.

— Гадаєте, партизани?

— Гарцюють на видноті, не ховаються.

— А коли так, спускайтеся, Іване Іллічу. Генерал попередив мене, що тут рейдують загони Армії Людової, наші друзі.

Скопенкова Нарва зраділо затанцювала, пішла галопом. Поруч — замполіт і кілька червоноармійців. По дорозі до них приєднався Князєв.

Дорога вузька, ще не наїжджена. Колючі соснові гілки сходяться над головою. Доводиться пригинатися. По обидва боки непролазні хащі. Попереду почулося форкання коня, на галявині виїхав вершник. Чорні штани, заправлені в чоботи, зелений френч. Німецький автомат на сідлі. Конфедератка з коротким козирком, прикрашена біло-червоною стрічкою. Він нітрохи не збентежився; чекав, певно. Підніс два пальці до конфедератки, вітаючись по-військовому:

— Нех жле Звонзек Радзецкі! Вітамі сердечне в імёню партизанткі польськей,— і, повернувшись у сідлі, загукав до тих, що були позаду. Прискакало ще кілька вершників. Серед них один був одягнений у форму командира Червоної Армії, але без погонів.— То ест наш тлумач, товажиш Базиль, просше паньства, он бендзе повядал, до мами на тим фольварку... і в цалей зоне оборонней.

«Товажиш Базиль» виявився Василем Канським, молодим лейтенантом Червоної Армії, одним з парашутистів спеціальної диверсійно-розвідувальної групи, десантованої в ці ліси ще навесні.

Останнім часом Канський діяв у прифронтовому тилу разом з польськими партизанами. На визволеній території залишилося багато фашистських терористичних груп, які мають завдання всіма засобами стримувати просування радянських військ на захід.

— Ця дорога знаходиться під опікою загону товариша Добровольського з Армії Людової... Вчора тут пройшли полки великого військового з'єднання. Відбулася зустріч з командуванням у фільварку. Генерал попередив, що на марші й інші підрозділи, просив подавати їм допомогу.

Скопенко познайомився з Добровольським — кругловидим вусанем, колишнім садівником цього ж фільварку.

Польські вершники, як почесний ескорт, супроводжували радянських воїнів до перехрестя дороги.

— На цьому місці ми прощалися з радянським генералом,— мовив партизанський командир.— Він дотепно назвав дорогу в лісі, якою повів далі своїх бійців, «данцігським коридором».

Скопенко уточнив:

— Це ваша і наша дорога... на Берлін!

ПЕРЕЛІСКИ РОЗСТУПАЛИСЯ перед вершниками, розгалужувалися дороги. На околиці селища шлях перепинив шлагбаум. Двоє патрульних оберігали виїзд. Один залишився на місці, другий вийшов назустріч.

— З чийого хазяйства, товаришу підполковник?

— Хазяйство «Зоріна».

— Зрозуміло. За костьолом поворот наліво. До Вісли бруківкою п'ять кілометрів. А верхи можна й навпростець через меліоративні канали. Будьте обережні, з того берега ведеться вогонь.

Патрульний підняв шлагбаум. Скопенко пустив повід, і Нарва слухняно пішла. Вже там, де треба було повертати, задивився на дерев'яний потемнілий костьол. Висока вежа увінчувалася хрестом. За металевою огорожею вимурувана з цегли хатинка. Від неї до «дому божого» веде хід сполучення, але двері і там, і там на замку.

— Хочеться мені звідти на Віслу глянути,— показав Скопенко рукою на шпиль.

Спішилися, коней прив'язали до перекинутого догори дном обгорілого «опеля».

Навколо хати купці малини, за нею — невпораний город, у низині сарайчики. Звичайна сільська садиба. Поки роздивлялися, звідкись вискочив чорний кудлатий цуцик, верескливо загавкав.

Крутився чортиком, хапав за ноги, відбігав трохи і знову кидався на незнайомих.

З хати вийшов у довгій до п'ят сутані немолодий ксьондз. Песик гарикнув востаннє і, забиливши хвостом, поплився геть.

Ксьондз привітався:

— Прошу, до ваших послуг, пане пулковніку.

Скопенко вибачився, що потурбував, пояснив, що хоче піднятися на вежу. Ксьондз намацав у кишені під сутаною ключі.

У притворі пахло цвіллю і ладаном. Круті сходи вели угору. Хитнувся вогник запаленої свічки. Скрипіли дошки під ногами, в руках у священника розгорався червонуватий світлячок.

Ось день сміливіше зазирнув до вежі через закіптюжені овальні віконця. Ксьондз нахилився, поліз у нішу, звільнивши Скопенкові зручне для спостереження місце. Вибрав собі позицію і Безкровний. Червоноармійці вартували на сходах.

Унизу — долина Вісли, її правобережжя. Черепичні дахи селищ ховаються у золотавих шатах садів. Видно дороги, кам'яні брили підірваного мосту, у строгому порядку — ходи сполучення, кулеметні гнізда, артилерійські позиції.

В кількох місцях на «Синенькій» ще не розсіявся дим, пущений хіміками, легкі хмарки його зависли над річкою, білим клоччям осіли у верболозі. І саме там найбільше спалахів: татакають кулемети. А ліворуч, у кучерявих купинах, ховається артилерія. Звідти летять з шерхотом й посвистом міни, снаряди, розриваючись на західному березі. І човни, човни... Їх багато на воді і на березі. Пороми якісь невдатливі, важко пливуть навкіс, скоряючись бистрині. Переправа триває. До берега повзуть, похитуючись на м'якому ґрунті, величезні понтони — надія танкістів, артилеристів, які ждуть в укриттях своєї черги переправлятися на плацдарм.

У бінокль добре видно й західний берег. Перебіжками наші бійці посишають під захист дамби, до розмитої повинню крутизни. На їхньому шляху густо падають снаряди. Чорні і жовті димки вибухів виникають одночасно на великій площі — це ведуть вогонь мінометні дивізіони. Але є й зона спокою: саме місто, круті і неприступні його горби — бастіони, що панують над Віслою.

Так ось він який, Сандомирський плацдарм!

Древні міста Львів, Ужгород, Чернівці, Сандомир були сторожовими фортецями слов'янства. Захланні орди чужинців не раз докочувалися до них. Ординці з кривими мечами напали на Сандомир у тринадцятому столітті. За кілька днів знищено було, як свідчить літопис, тисячі людей, а місто зруйновано. І ось, через віки, страшна гітлерівська навала.

Обережно, не поспішаючи, зійшли сходами вниз. Почувши, що йому дякують, ксьондз уклонився, очі його дивилися спокійно.

— Я радий, що мав честь чимось прислужитися воїнам Червоної Армії. Цей костюл був свідком багатьох трагічних і славних подій. Люд польський ніколи не ставав перед ворогом на коліна. Нех пан Бзус благословить наш чесний звьонзек!

ХІД СПОЛУЧЕННЯ привів Скопенка у широкий піщаний кар'єр, замаскований гілками. Тут дислокувався штаб. Антена дивізійної радії над бліндажем зорієтувала Скопенка, він спу-

стився в окоп, пройшов ще трохи вперед; за брезентом чувся голос Вехіна. Комдив розмовляв, як видно, з начальством. Скопенкові вказав на стілець, запрошуючи сісти. Співрозмовника назвав по імені — Микола Павлович. Отже, це командарм Пухов. Комдив доповідав: першим вийшло до Вісли хазяйство Феокиста Олександровича. Вже через півгодини рота старшого лейтенанта Столбова спустила на воду збірні плоти. Польські партизани витягли притоплені човни, принесли весла. В'язали до купи колоди... Імпровізований десант відчалив, але одразу потрапив під вогонь з лівого флангу. Це поруч в тумані переправлялися відступаючі гітлерівці. Води Вісли стали ареною бою. По ворогу вдарили кулемети взводу старшого лейтенанта Авдошкіна. Човни з піхотинцями під командою парторга роти молодшого лейтенанта Юрманова, наблизившись до ворожого понтона, в упор розстрілювали фашистів. А тим часом від правого берега відчаливали все нові човни й плоти. Свої і чужі перемішалися. Ворог будь-що прагнув досягти лінії окопів на протилежному боці. І тут фашистську «ескадру» накрила точним вогнем артилерія. Батарея капітана Зайцева била прямою наводкою. Підійшли і гармаші дивізіону майора Михляєва. А тут патріоти-поляки звідкись пригнали великий баркас... — Вехін замовк.

— Де тепер інші ваші хазяйства? — запитав Пухов.

— Хазяйство Миколи Івановича зосередилось неподалік переправи. Чекаємо підходу легкого табельного парку інженерно-саперного батальйону.

— А де ще один ваш хазяїн? Досі штурмує склади?

— Прибув і Василь Федорович. Ось він у мене, ще не охолонув з дороги. Доведеться і його з корабля на бал...

— Передайте йому, що бал дозволяю тільки на лівому березі. Карта перед вами? Знайдіть у районі боїв населений пункт К.

— Бачу, Миколо Павловичу.

— Знайдіть його не лише на карті... Чим швидше, тим краще...

— Зрозуміло. Сьогодні вночі там буде мій КП.

— Чекайте в гості. І, мабуть, не тільки мене. Вашою ділянкою серйозно зацікавилось моє безпосереднє начальство. Обіцяно все потрібне. Чуєте, все! Тримайтесь, чекати не довго. Найвірогідніше — вас атакуватимуть з півночі. Додатково шифрованою повідомимо важливу інформацію... У мене все. Кілька запитань до начдива має наш редактор. Назвіть йому прізвища героїв форсування «Синенької». В першу чергу рядових і сержантів.

Скінчивши розмову, Вехін підійшов до Скопенка, потис йому руку, посадив командира полку біля себе, подивився із співчуттям на втомлене обличчя, сянці під очима, запліжований одяг, зітхнув. Поклав перед командиром полку карту.

Як і два інших полки, Скопенків повинен зайняти позиції біля дамби, організувати міцну оборону, бути готовим зустріти нищівним вогнем ворожі контратаки. Генерал не мав сумніву, що фашисти, опам'ятавшись, зроблять ще не одну спробу відкинути полки за Віслу. Розвивати наступ — це означає насамперед розширити й поглибити вже існуючий плацдарм...

Генерал почав детально розповідати про те, як розгорталися останні події. Під завісою густого туману червоноармійці на рибальському човнику переправились на той берег і зненацька взяли двох «язиків». Там їх і допитали. Виявилось, що окопи і

бліндажі в районі Гарнобжега порожні, їх мають зайняти війська, які відступають. Розвідники, виконавши завдання, поспішили назад, та біля мосту натрапили на засаду. Почався нерівний бій. Тут їм прийшли на допомогу польські патріоти. Озброєні трофейними автоматами, партизани атакували фашистів. Місцеві селяни-рибалки під вогнем ворога переправляли підрозділ Багірова, штурмову групу, очолювану комсоргом, капітаном Арутюняном, кулеметників сержанта Хоменка. Рибалка Віценти Кнап та його син Тадеуш були за перевізників, за їх допомогою сапери захопили великий вантажний пором.

....ВЕХІН, СКОПЕНКО та офіцери штабу дивізії вийшли на рекогносцировку місцевості. Хіміки поставили димові зависи. Вологе повітря сприяло тому, що штучний туман довго тримався на одному місці. Вибухи гриміли то зліва, то справа, водяні вали розбігалися між берегами. Логачов, командир саперів, махав руками, кричав щось, попереджаючи офіцерів про небезпеку. І справді, близько від них важко гримнуло. Через мить лунко тріснув новий вибух, почувся шелест і свист осколків.

Спустились у бліндаж з подвійним накатом. Вехін запитав у майора Логачова:

— Коли переправляєте Скопенка?

— Як тільки стемніє. Зараз черга Мерженка, товаришу генерал.

— Ось так, шановний Василю Федоровичу! Поки ви полонених і трофеї підраховували, ваші колеги опинилися за Віслою.

— Заздрю їм, товаришу генерал.

— Бачу... Незадоволені комдивом, який ще не оцінив операцію по захопленню складів? Оціню, не забуду. На все свій час. Адже чули розмову з Пуховим? Командарм передає... На цьому напрямі війська фронту вже мали плацдарм за Віслою. По наплавному і дерев'яному мостах переправилися механізований і гвардійський корпуси, зав'язалися бої біля Ярослава і Пшемисля. Здавалося — все йде добре, відбиваючи жорстокі контратаки, ламаючи опір гітлерівців, вийшли в район Анополя. Під ураганним вогнем переправились, захопили плацдарм, а втримати не зуміли...

Офіцер з оперативного відділу подав Вехіну розшифровану радіограму. Генерал відразу став читати її уголос:

— «Цілком таємно. Взятий у полон на Сандомирському напрямку гауптштурмфюрер СС Кноппе розповів: останнім часом, тобто у червні — липні 1944 року, у вищих штабах гітлерівської армії стали поширюватися чутки про «секретну зброю» — нову модель «королівського тигра». Перші зразки моделі під умовною назвою «Порше-205», або «ведмежа», знаходяться у дорозі на східний фронт... За словами полоненого, він, очоливши охоронний загін особливого призначення, мав забезпечити введення у бій на одній з ділянок німецько-радянського фронту у районі Львова спеціального танкового батальйону. Але вже в дорозі маршрут змінився...»

Скопенко згадав капітана Кноппе, настирливе його бажання звільнитися від опіки «ординарця».

На правому фланзі, там, де стрічались води Віслоки з Віслою, безперервно цокотіли ворожі крупнокаліберні кулемети. Десь

далі, під кручами, вже гуркотіли танки, самохідні артилерійські установки, але вони ховалися поки що у складках місцевості.

Усі три батальйони, як доповів командирові полку начальник штабу Трибой, зосередилися на околиці населеного пункту К., а також у заростях на відстані п'ятисот метрів від берега. Танки і дивізіон майора Ромаса на підході.

— Як зовсім смеркне, пришлете до мене Шевчука. Чекатиму у Логачова...

Протилежний берег притягував Скопенка як магніт. З біноклем переходив з одного місця на інше, приглядався до причалів на тім боці. Йому здавалося, що лінію берега можна було б використати доцільніше, якби командири підрозділів виявили більше ініціативи.

Раптом побачив біля кулеметників, які залягли, чекаючи порома, підполковника Мерженка, свого колегу, командира полку, окликнув його:

— Здрастуй, Миколо Івановичу! Благословляєш воїнство на подвиг?

— Стримую, щоб не кинулися вплав. Як бачиш, не вистачає човнів. Де наплавні мости, де амфібії? Форсуємо Віслу, як запорозькі козаки, на колодах.

— У критики записався, Миколо Івановичу, а того не хочеш розуміти, що форсуємо на широкому фронті. Тече Вісла через усю Польщу. Ось і сержант Хоменко про батальйон амфібії мріє...

— Так точно, товаришу підполковник,— відгукнувся чорнявий, круглолидий кулеметник,— відстає військова інженерія. Пора б уже мати і такі посудини, щоб, як черепахи, повзли по дну. Тут занурилися, там спливли. Висадили на берег десант і зникли.

— Бачиш, Миколо Івановичу, які винахідливі криворізькі шахтарі! Ми з Хоменком обидва у Кривому Розі працювали. Не помиляюся, Сергію Дмитровичу?

— Так точно, товаришу підполковник, я на руднику імені Ілліча коногоном був, з Олексієм Семиволосом. Шкода, не знаю, як там у них діла нині. Дають руду?

— Дають,— запевнив його Скопенко, хоч і сам не був у цьому переконаний. Адже усе на Криворіжжі зруйноване гітлерівцями.

— Хоч би швидше переправляли артилерію...— заклопотано мовив Мерженко.— Згадав оце про «королівських тигрів». Як на мене, то хай би Гітлер їх десь у Арденнах випробував, а то все, падлюка, на східний фронт пре... Може, «тигри» вигадка? Нова психологічна атака банкрутів? Як гадаєш, Василю Федоровичу?

— У тебе тут пріоритет, Миколо Івановичу. Візьми з новою групою кількох моїх розвідників, чоловік з п'ять,— попросив Скопенко.

— Поспішавш поперед батька в пекло?

— Ні, просто посилаю Шевчука... Ти його знаєш.

Мерженко всміхнувся:

— Коли Шевчука, нехай пливе! Про нього і в моєму полку розповідають легенди.

З наступним поромом відплив на лівий берег і сам підполковник Мерженко, постійний «суперник» і друг Василя Федоровича.

Скопенко зітхнув, згадавши, що Микола Іванович — вже третій на його пам'яті командир 1176-го полку: два його попередни-

ки лікуються у тилових госпіталях. Війна нікого не жалус, до рангів і звань їй діла нема...

Логачовський бліндаж зустрів його тишею. Навколо ліхтаря літала мошकारа. Радист відпочивав. Втовлено опустив голову Логачов, щось пишучи. Обличчя відчужене, думками він далеко...

Скопенко розкрив і свій планшет, знайшов чистий аркуш, став швидко писати.

«Здрастуй, дорога моя Ганночко!

Посилаю свій низький сердечний привіт. Бажаю здоров'я і бадьорості. Передаю батьківський уклін дітям, нехай ростуть вони на щастя нам міцними, розумними. Новин у мене, дорога дружино, особливих немає, все по-старому. Воюємо, визволяємо багатостраждальний польський народ з-під фашистського гніту. До перемоги вже недалеко. Скоро напій розлуці настане кінець...

Ти запитуєш, скільки разів і як саме я був поранений. Вперше улітку сорок другого на Дону... Куля вцілила в праву ногу. А після повернення з госпіталю, вже взимку, був контужений, осколок покалічив руку. Та все загоїлось. Почуваю себе здоровим... Сьогодні ми, Ганночко, підійшли до великого міста. Воно стоїть на крутому березі широкої річки, і люди там, Ганночко, хороші, допомагають нам. Як вони намучилися у неволі! Фашисти, звичайно, звідси так просто не підуть. Окопалися міцно. А як би хотілося, щоб таке гарне місто вціліло! Взагалі хочеться, щоб земля наша була не у вогні, а в цвіту».

Підписав листа: «Твій Василь». Заклеїв конверт, старанно вив кожне слово адреси: «Село Верблужка, Новгородківського району, Кіровоградської області. Школа».

Поруч із бліндажем почувлися кроки.

Увійшов Микола Шевчук, хвацько відкозиряв.

— Як самопочуття, Миколо Івановичу?

— Скучасмо, товаришу підполковник, — примружив очі Шевчук. — Вже збирався на пасічника перекваліфікуватися...

— А чому саме на пасічника?

— Штабне начальство поселило нас у порожньому флігелі на околиці. А там бджоли. Цілий рій. Мені нічого, а Ганну нашу покусали. Чудася — тільки її одну! Сміється, бідна, і плаче.

— Ну, Миколо Івановичу, пасічникування твоє, вважай, скінчилося. Слухай уважно. У смузі наступу — селище Копшанице. Пересічена місцевість, сади, вибалки. Ворог утримує відроги гір. Що там у нього? Яка оборона, яка техніка? Все мусимо знати... Скільки бійців у тебе в строю?

— Є трохи... Начальник штабу потурбувався. Маємо підкріплення.

— Знову за рахунок старшини Побединського?

— Не зовсім так. Ми, товаришу командир полку, відібрали собі кілька добровольців. З тих, що визволені...

Перед Скопенком на столі невідправлений лист. Шевчук це помітив. Встиг прочитати навіть адресу і трохи здивувався, що родина командира полку живе не в місті, а в селі. Конверт стандартний, довоєнний, на марці — обличчя робітника. А він, Шевчук, давно ліпить трикутнички...

— Бачу, Миколо, згадали і ви про своїх рідних? Часто їм пишете?

— Від бою до бою, товаришу підполковник. Звітую. З папером скрутно. Сьогодні писав на трофейних аптечних рецептах.

Скопенко розкрив планшет. Там у нього окремо в чорній папці зберігалися конверти й папір, листи, отримані з дому, фотографії.

— Беріть конверт, не соромтесь. Напишіть своїм, що от сидимо разом з командиром полку на березі широкої річки і згадуємо про рідних.

— Спасибі, товаришу підполковник. Передам привіт обов'язково. Та я вже писав про вас... І про замполіта товариша майора Роденка. Мати обіцяла навіть теплі шкарпетки зв'язати для вас.

— Про зиму думає. Ще нам, друже, до неї дійти треба... Ще треба дійти...— повторив Скопенко роздумливо, неквапливо.

Зовсім молодий офіцер Микола Шевчук згадує матір, а в нього, Скопенка, вже своїх дітей троє. І в генерала Вехіна дві доньки, які з дружиною залишилися у блокадному Ленінграді. Якби не військовий скромний пайок Ніни Іллівічни, лікаря, навряд чи вижили б...

Спаковуючи свою польову сумку, Скопенко потримав у руках фотографію, на ній вони удвох з Ганною. Дружина вважала цей знімок не дуже вдалим, бо вона на ньому худенька, тендітна і чомусь печальна. А йому фото подобалося, нагадувало про той день, коли вперше привів Ганну до себе додому...

Скопенко проводжав Шевчука до переправи. Знов і знов нагадував, як важливо мати свіжі дані чимшвидше. Від цього залежить тактичний варіант — прискорена атака чи штурм. А може, комбінація того і другого. Атака з фронту або з тилу, штурм у такому місці, де ворог не чекає.

Ще тоді, як дивився на плацдарм з костюлу, подумалося йому, що лобові атаки у такій місцевості — штука ненадійна. Втім, лише розвідка підкаже остаточний варіант.

Протягом доби на плацдармі за Віслою має зосередитись уся дивізія. Услід за 350-ю переправляється ще два стрілецькі полки і танкова бригада. На цьому завершується перший етап форсування. В наступні дні необхідно розвинути успіх далі. Плацдарм — це трамплін.

Лейтенант Шевчук, командир роти розвідки, розумів: дивізія і далі залишається хазайкою плацдарму, іде в авангарді наступу. Отже, розвідка мусить мати повне уявлення не тільки про передній край оборони, а й про глибину її. Тільки тоді командування вирішить, що доцільніше: навальний штурм чи інтенсивне просування з маневром на флангах. Звичайно ж, таке завдання у ці нічні вирішальні години ставиться не тільки розвідці полку, дивізії, а й авіації, і танкам, та авангарду належить перше слово.

Там, де були кулеметники взводу Хоменка, тепер артилеристи чекали свої черги переправлятися. Чути було скрип кочетів, плескіт води. Скопенко пройшов трохи берегом. Невеличкий пліт, обліплений людьми, наче щільник бджолами, саме відчалував. Солдати лежали покотом, лише двоє сиділи на борту, вибираючи трос.

— Гей, на поромі! Старший сержант Хоменко з вами?

— Немає,— відповіло кілька голосів, і після паузи хтось додав: — Хоменко на баркасі влаштувався, он він пливе посеред ріки.

— Ну то як, хлопці? — звернувся Шевчук до своїх бійців.— Може, як на Сані, уплав? Порома довго чекати. Поплинемо, тримаючись за трос.

Скопенко не втручався, тут достатньо авторитету Шевчука.

— А яка тут глибина річки, товаришу командир взводу? — почувлося запитання.

— Два, два з половиною метри.

— Нічого собі! Хіба що на ходулях перейдемо,— забринів чийсь тенорок.

— А я тебе на собі перенесу, Конюшкін, залазь,— пожартував хтось.

— То як, товариші? — знову спитав Шевчук.

— З нами кілька новеньких,— нагадали йому.

Та одразу ж почувлося заперечення:

— Про себе турбуйся, товаришок. Ми такі новенькі, як ти старенький.— Скопенко упізнав голос Рижова.

Шевчук вчасно припинив дискусію:

— Слухай мою команду. Перше відділення прямо перед собою — кроком руш! Дихати носом, а то, чого доброго, наковтаєть.

Захлюпотіла вода. Під берегом було по пояс, а далі крутий поріг, і вже тільки видно голови над водою.

— Обережно, яма! — попередив Шевчук. За ним повторювали: «Яма... Яма». У центрі вервечки плив Рижов.

Плескіт за розвідниками затихав. Хвилі ще накочувалися на берег, та ось і вони вгомонились. Тільки бринів напружений трос, до якого доторкалися солдатські руки.

З КОЖНОЮ ХВИЛИНОЮ розвіднювалося. Берег Вісли, захарачений великими і малими човнами, плотами, військовою технікою, людьми, нагадував річковий порт, який прокидався після недовгого сну.

У плаці з піднятим капюшоном до Скопенка підійшов Вехін. Поруч з ним танковий командир у чорній шкіряній куртці.

— Ну, братці піхота, візьміть у прийми,— він простягнув Скопенкові гарячу руку.— Веремій... Не забули ще?

— З радістю приймаємо, Іване Миколайовичу. Скучили без вас.

— Іван Миколайович хоче випередити нашу піхоту,— задоволено потирав руки Вехін.

— Хотіти мало, товаришу генерал. Щоб навести понтонну переправу для моїх коробочок, по нормативах треба не менше доби.

— А своїм ходом по дну? — запитав Скопенко, згадавши розмову з сержантом Хоменком.

— А що, на навчальному полігоні ми вже тренувалися... Кодись запорожці, воюючи з турками, переходили Дунай по дну. Дихали через очеретину. Вся штука в тому, що без кисню глухне мотор... Поки що, Василю Федоровичу, готуйте на завтра десант автоматників, візьму на броню.

— На завтра?

— А ви думали на сьогодні? Який швидкий! Та я, брате мій, Василю Федоровичу, думкою давно там.

О П'ЯТІЙ РАНКУ до комдива прибув посланець маршала Колева, генерал-майор Кирюхін. Він ознайомив з загальною обстановкою на фронті. Нові й нові дивізії гітлерівців прибувають на передній край. Здається, не до оборони виставлено регульовальні пости, створено заправочні пункти. Прокладаються нові телефонні лінії. Є важливі свідчення полонених: на цей напрям передислоковано мотомеханізовану дивізію з Франції. Її збиралися використати в Арденнах, та щось передумали.

— Допомагаємо союзникам, викликаємо, як то кажуть, вогонь на себе,— зауважив Скопенко.— Невідомо тільки, чи здогадаються подякувати потім.

— Ваше хазяйство, товаришу підполковник, у другому ешелоні дивізії? — запитав Кирюхін у Скопенка.

— Так точно, товаришу генерал-майор, у другому. Але ми вже за Віслою... У нас, як то кажуть, своя нивка, яку обробляємо. Перед нами рокадна дорога противника, звідки можна чекати серйозних контратак.

— Чекати означає бути готовим відбити їх...

— Так точно. Зробимо все можливе, товаришу генерал-майор.

— Якої потребуєте допомоги?

Скопенко не звик звертатися до високого начальства через голову командира, але той, помітивши і зрозумівши заклопотаність підполковника, кивнув: «Давай!»

Скопенко наморщив чоло:

— Найперше про транспорт. Це завдання номер один. Перед нами європейські рівнини, широкий оперативний простір. Переходи в пішому строю — то вже анахронізм. Переслідування і знищення відступаючих військ ускладнюється. Недобитий ворог встигає одірватися, організувати новий рубіж опору. Від Сандомира до Берліна шлях не близький, п'ятсот п'ятдесят кілометрів...

— Так, п'ятсот п'ятдесят, товаришу підполковник. А ноги солдатські натомилися. І коні встигли підбитися... Ой, як потрібні нам колеса... Маєте рацію, підполковнику... Пора триста п'ятдесяти сісти на колеса. Вона на це заслуговує.

— Спасибі, товаришу генерал-майор,— посміливішав Скопенко.— Є ще одне прохання. В кожному підрозділі у нас некомплект...

Кирюхін, очевидно, чекав і такої розмови. Його самого призначили у корпус нещодавно і, знайомлячись з «коефіцієнтами» кожного з'єднання, не міг приховати занепокоєння. Він подумав тоді: «Якщо у відділенні не вистачає трьох-чотирьох солдатів, сержантові жити можна, але якщо в дивізії трьох-чотирьох тисяч не дораховується, це вже біда».

— Ви ж математик, товаришу підполковник. Невичерпних джерел не буває. Ні, поповнення не обіцяю.

— Я мав інше на увазі, товаришу генерал,— сказав Скопенко.— Дивізія визволила з полону кількасот наших воїнів. Серед них є, звичайно, кволі і хворі, є інваліди, але таких менше.

Бехін втрутився в їхню розмову:

— Я доповідав про це генерал-лейтенанту Пухову. З його дозволу вони залишилися у резерві дивізії.

Кирюхін задоволено посміхнувся:

— Ну, якщо, Григорію Івановичу, вони у вашому резерві, то вам і карти в руки. Де зараз ці ваші резервісти, товаришу генерал?

— На відстані одноденного переходу.

— Обмундировані?

— Можна вважати, що так. Якщо буде наказ, видамо зброю.

— Я чув, що зброю вони здобули у ворога самі.

КП РОЗМІСТИВСЯ в бліндажі майора Логачова.

Аркуш Скопенкової карти розцвічений двома кольорами — червоним і чорним. Вся увага командира зосереджена на лівому березі.

Дзвонили з першого батальйону, потім з другого, третього... Плати і човни здійснювали останній рейс. Як і на суходолі, основні сили полку прикривав ар'єргард — сапери та зв'язківці.

— А ви, Дмитре Дмитровичу, як пошлите? — запитав Скопенко майора Зубавленка, що чекав розпоряджень.

— Виклянчив невеликий баркас у фронтових зв'язківців.

— Тоді і я з вами.

Поминули траншею з кулеметом на бруствері. За кілька кроків артилерійський КП. Туман сьогодні негустий, і, якби не дощ, можна було б побачити на тому березі всю панораму плацдарму.

Цілу ніч ворожа артилерія обстрілювала правобережні дороги і переprави, намагаючись перешкодити підходу резервів. Перед світанком вогневі нальоти почастішали, особливо на північному фланзі. Скопенко, який добре орієнтувався по карті, безпомилково визначив, що інтенсивні бойові дії розгортаються в напрямку Копшивниці — Суховоля. Там і його батальйони. Командування фашистських військ і тут, і на Віслі застосовує активну оборону за принципом так званого «трикутника Швейгеля». Не маючи достатніх сил для захисту водного рубежу на всій атакованій ділянці, гітлерівці створюють вогневі вузли, залишаючи свої котлові групи в окопах. Їхнє завдання — заманювати десанти під багатствольний прицільний вогонь, в той час як на флангах діють значно сильніші підрозділи, розташовані мінні поля і дротяні загородження. З флангів можна потім контратакувати і відсікти десантні війська від берега, як основи «трикутника». За таких обставин наступальним ніколи вже буде здійснювати обхідні маневри, єдиний вихід — переходити до оборони. Цю тактику фашисти застосовували й на Дніпрі, в окремих випадках досить ефективно. У ході боїв командування Червоної Армії навчилося парировати подібні тактичні ходи гітлерівців, знайшло найбільш вразливий елемент «трикутника» — його катети. Розширення плацдарму, ліквідація лівої і правої «клевні» дасть змогу вибити гарнізони з насиджених позицій, і «трикутник» розпадеться на ізольовані одна від одної частини, які не важко заблокувати і знищити.

НАВАНТАЖЕНА БАРЖА відчалює, розрізаючи перед собою свинцеву воду. Низовий вітер жбурляє в обличчя холодні краплі.

Чути ритмічні удари якогось потужного механізму: то сапери розпочали будівництво моста на дерев'яних опорах.

Лівий, західний, берег зустрів не дуже привітно. Посилився дощ, каламутні потоки звідусіль ринули до Вісли. Мулом заносило ходи сполучення, першу лінію окопів. Танк завалився у спорожнілий бліндаж. Гусениці розбризкували роз'юшену землю. Молоденький командир «тридцятьчетвірки» завзято махав лопатою, вичищаючи з-під гусениць пливун. Йому допомагали десантники. Побачивши підполковника, танкіст козирнув йому, чекаючи, певно, прочуханки.

— Без тягача діло не піде, товаришу дорогий,— поспівчував лейтенантові Скопенко.— Уночі від своїх відстали?

— Так точно. Не розгледів проклятої вовчої ями. Ми з хазяйства Веремія. Перекажіть, товаришу підполковник, що без допомоги не виберемось.

— Неодмінно перекажу. Тим часом спробуйте колодами дорогу вимостити. Рація ваша працює?

— Працює. Та щось ніхто не відповідає. Не до нас, певно. Форсували притоку з ходу, а за нею мінне поле... Словом, ні сюди ні туди. Відбивають контратаки піхоти й танків. Наших машин небагато, от і довелося зайняти кругову оборону...

— Ану, піхота, до роботи! Чули наказку — гуртом і батька добре бити. Слухай мою команду! — Скопенко вхопився за колоду, яка стирчала з-під танка. Йому кинулись допомагати майор Зубавленко, радист Плющ, інші червоноармійці. Одна за одною лягали колоди перед «тридцятьчетвіркою», перекриваючи розкопаний рівніше лаз. Через хвилину п'ятнадцять, коли підполковник переконався, що все гаразд,— танк по такому трапу зможе вибратись,— побажав танкістам успіху в бою.

— Дякуємо за допомогу, товаришу підполковник. Тепер ми на коні.

— Ну, а командиріві вашому, як тільки до КП доберемося, сповістимо. Як ваше прізвище, лейтенанте?

— Климов... Михайло Климов. Чули, може, про капітана Малєєва? Я з його роти.

— Малєєв? Так, про нього ж писала дивізійна газета.

Опинившись на дамбі, Скопенко зітхнув полегшено: під ногами твердий ґрунт. Стало видно селище, про яке говорили танкісти-малєєвці. На околиці горіли будинки, чорний дим стелився над полем. У чагарнику біля дамби — намети санітарної частини, на кущах біліють шматки марлі — орієнтири для поранених. Раптом Скопенко побачив Таню Царьову, вона стояла під брезентовим дашком. Пуртує з пістолетом висіла на гілці, на плечах — голуба в білий горошок косиночка. Дівчисько! Мабуть, з цією косиночкою в неї були пов'язані приємні спогади. Може, то перший дарунок від юнака-ровесника... Косинка — наче голуба квітка на тлі похмурого рідколісся, припишклих наметів, погашених дощем згаріщ.

На оклик Таня різко обернулася.

— Доброго ранку, товаришко воєнфельдшер! Чи не підкажеш, де штаб другого батальйону?

— Звичайно, товаришу підполковник. Метрів за двісті звідси побачите розбиту гаубицю. Там і є КП капітана Ковальчука.

Вони пішли вздовж дамби. Місцевість здавалася безлюдною. Та, проте, в окремих місцях серед верболозу стелився дим від солдатських багать.

Командир полку оцінював події тверезо, не захоплюючись. Бездоріжжя, загальний характер місцевості — переважно гори і заболочені низини — все це ускладнювало можливість широкого маневру, введення в бій на плацдармі оперативних резервів фронту. Але переправи живуть, працюють щодня, щогодини зростає їхня «підйома сила».

Скопенко з офіцерами поминули артилерійську позицію з розбитою ворожою технікою, побачили й гаубицю, згадувану Танею Царьовою. Бій гримів уже зовсім близько, жорсткий артилерійський поединок спалахнув на правому фланзі під Сандомиром.

Невже починається контрудар?

Негайно потрібен зв'язок із штабом дивізії. Скопенко побіг до землянки, куди тягнувся телефонний дріт. Це — батальйонний КП. Замполіт Малик саме розмовляє з правим берегом, просить артилерійської підтримки. Піхота веде бій на шосе під вогнем фашистських танків. Крім того, з боку населеного пункту Суховоля контратакує колона бронетранспортерів і самохідок...

— З ким розмовляєте? — запитав Скопенко.

— З гаубичним дивізіоном, — відповів той. — Обстановка важка, товаришу підполковник. Тиснуть, гади, технікою. Спеціально хліб скошили, щоб замаскуватися.

— Ви повідомили точні координати?

— Так, товаришу підполковник.

Скопенко взяв трубку, попросив негайно з'єднати з першою ротою, де сподівався застати капітана Ковальчука. У трубці чулися вибухи важких протитанкових гранат, глухі постріли «петерів». Зв'язківець роти повідомив, що він у землянці один, усе начальство воює. Як на його думку, роті загрожує оточення: ворожі танки вже вдерлися на вулиці селища.

Минула хвилинка, друга. Мембрана трубки тремтіла, вібривала, до суцільних вибухів приєднався рев моторів. Телефоніст не подавав голосу.

Чекати невідомо чого? Ні, Скопенко мусив діяти. Кивнув Зубавленку, і вони залишили землянку. За ними пішов і Малик. У кількох кроках від траншеї, на галявині, височіла стара кострубата верба. Малик, певно, вже використовував її як спостережний пункт, пішов одразу в той бік. Скопенко пересунув бінокль, щоб не заважав, і теж поліз... Ось йому вже видно дахи селища, берег ріки і за ним поле. Звивистий шлях геть заволокло димом. Горять танки, нарахував п'ять великих вогнищ. Вцілілі відповзали назад, зникали у видолінку. Врізнібіч розбігалися по полю, як мурашки під дощем, ворожі десантники. Шосе вздовж околиці безлюдніло, ніби виметене вогняним вітром. З верби добре видно, звідки стріляють наші міномети. А он в засаді «тридцятьчетвірки», стволи спрямовані на звивисту польову дорогу. Так, саме звідти ворогові найвигідніше атакувати, щоб зупинити авангард наступаючих.

З такими думками поспішав до своїх передових підрозділів командир полку.

Ось уже й перші будинки околиці. Розпечений осколок снаряда чвиркнув у калюжі за метр від нього... Поруч з командиром

батальйону Ковальчуком і замполітом Роденком у траншеї на обочині кулеметники. Лейтенант Пугач, поклавши для зручності лікті на бруствер, пильно розглядає в бінокль дерева й кущі навколо цвинтаря. Там метушаться, перебігають з місця на місце ворожі автоматники. А з яру виповзають приземкуваті танкетки...

— Починають нову атаку, гади! Ну та нічого, товаришу підполковник. Сапери їм гостинців наготували. Та й біля дорожнього знака наші петеєрівці в щілинах. От не розумію тільки, товариші, що сталося? То наступали, а це вже обороняємось.

— Даремно гарячкуєте, товаришу лейтенант, — заспокоїв Пугача Скопенко. — Відбити чергову контратаку — це теж означає йти вперед, бути ближче до перемоги. Хіба не так? Що ж до ініціативи, то сумніву — в чіїх вона руках — у нас з вами немає і бути не може.

А небо ніби навмисне розкривало свою голубу безодню, обрій світлішав, скошена нива ніби пливла на хвилях прозорого марева, і разом з нивою, з окремими деревцями на ній, з тим дорожнім знаком, де в засідці вичікують петеєрівці, наближаються обкутани соломою танки, їх десятків зо два...

— З'єднайте мене з «Зоріним», — наказав телефоністові Скопенко, — якнайшвидше.

Пугач знав — командир полку вже не піде звідси. Дочекавшись кінця розмови, лейтенант поступився місцем біля «максима».

— Я буду вашим другим номером, товаришу підполковник. Не підведу.

УНОЧІ, НАРЕШТІ, повернувся з глибокої розвідки лейтенант Шевчук. Його групі пощастило пробратись у прифронтові тили гітлерівців. Висновок розвідників такий: ворог нарощує сили, на марші — танкові дивізії третього корпусу. З ешелонів вивантажуються полки 3-ї і 16-ї дивізій, на прифронтові аеродроми прибувають з глибокого німецького тилу винищувачі і бомбардувальники. На допомогу сандомирському гарнізону, де обороняється 42-й армійський корпус, кинута кілька дивізіонів кріпосних гармат, туди ж націлено ще один танковий корпус, 48-й, в якому понад двісті танків, з них більшість — важкі. Полкові розвідники виявили у навколишніх лісах дві бригади шестиствольних реактивних мінометів, понад сто самохідних гармат, піхоту на бронетранспортерах. Відчувається, що гітлерівці готують контрнаступ фронтового значення. Ударами з двох напрямків — від Опатува і Сандомира — Гітлер має на меті ліквідувати стратегічний плацдарм Червоної Армії, знищити основні угруповання Першого Українського фронту на рубежах між Віслою і Одером. От чому з глибини рейху день і ніч залізницею рухаються ешелони з танками і боеприпасами, вони розвантажуються в районі Кельце. У військах розповсюджено наказ ставки Гітлера про значення Сандомира і семи оборонних ліній на захід від нього як стратегічного щита рейху. Тут до 1939 року пролягав кордон між Німеччиною і Польщею.

На невеликій станції в тридцяти кілометрах від переднього краю розвідники Ганна Коновко і Кузьма Рижов взяли «язика» — ефрейтора залізничної охорони, який супроводжував ешелон з

Німеччини. Його допитали в будці стрілочника. Єфрейтор посвідчив, що на платформах під брезентом нова зброя — якісь фортеці на гусеницях. У спеціальному салон-вагоні їде вчений-конструктор. Ешелон прибув уночі, а вранці перед екіпажами танкістів чоловік у цивільному виголосив промову, заявив, що ці нові машини розтрощать і знищать червоних, які форсували Віслу.

Вислухавши детальну розповідь Шевчука, Скопенко запитав:

— Ви бачили ті загадкові фортеці?

— Тільки здаля. Ешелон стояв у зоні посиленої охорони.

— А ваш «язик»? Де він?

— Повертаючись, ми напорилися на засаду. В сутичці єфрейтор загинув. Двох наших бійців поранено. Я відправив їх до Царьової...

— Спасибі, лейтенанте, за дуже важливі відомості. Хай ваші люди відпочивають. Про той ешелон нікому ні слова — попередьте Рижова, адже в ролі розвідника він уперше. Вас, Рижова й Ганну представимо до нагороди.

У ворожий тил заглибилася й танкова розвідка. Лейтенант Васильєв повідомив по радіо:

— Ешелон, який нас цікавить, стоїть на станції Шидлув. Розвантажуються. Під брезентами танки, і за своєю конфігурацією схожі на «тигра», але вищі й ширші. Це нова конструкція танка з великою гарматою і чотирма кулеметами, в тому числі зенітним. Зона, де стоїть ешелон, посилено контролюється.

Генерал Вехін сприйняв повідомлення Скопенка про наслідки рейду розвідників і зокрема про загадковий ешелон як дуже важливе, варте уваги вищого командування.

В ту ж ніч про новинку, сконструйовану німецькою фірмою «Порше і К°», знала Москва.

Розвідувальні служби антигітлерівської коаліції давно цікавилися, над чим працює відомий конструктор третього рейху Порше у своїх підземних цехах-арсеналах, які пильно охороняє імперська служба безпеки... У сталевих сейфах з автоматичною сигналізацією довгі місяці зберігалися креслення зброї, яка повинна була повернути хід війни на користь фюрера. У берлінському лігві фашистські верховоди розглядали діючі моделі танка.

Радянські конструктори і воєначальники заздалегідь вирішували, що протиставити «королівському тигру» — удосконалені «тридцятьчотвірки», артилерійські самохідки чи, може, і те і друге плюс спеціальні снаряди проти «невразливої» броні?

Остаточну відповідь мали дати бої на Сандомирському плацдармі.

ПІЗНО ВНОЧІ генерал Вехін писав реляцію. Міг доручити це командирові 1180-го полку, але, враховуючи особливу важливість рейду розвідників Шевчука, вирішив власноручно оформити документи про нагороду.

Не спав і Скопенко. Кілька разів виходив з бліндажа, прислухався. Крізь темряву лагідно поглядали на землю серпневі зорі. Минала ще одна доба на плацдармі. Можна вже дещо підсумувати. Ворог опам'ятався, перейшов до організованої оборони. Почалося суворе, одчайдушне протиставлення.

Дивізія і, зокрема, полк Скопенка несли на собі основний тягар першоешелонців. 350-а опинилася в центрі подій фронтового масштабу, стала вістрям клину, орієнтиром для інших з'єднань армії. Поруч з нею наступ вели кілька стрілецьких корпусів, танкові бригади, полки реактивної артилерії. Десь на підході були з'єднання другого ешелону.

Ознайомившись у штабі дивізії з оперативною обстановкою, Скопенко зрозумів, що головні події не примусять довго на себе чекати.

...Світанок командири полків зустріли у комдива. Григорій Іванович, як завжди, свіжий, поголений, бадьорий. Бліндаж його — справді генеральський, збудований надійно, за всіма правилами фортифікаційного мистецтва. Скопенко звернув увагу на аркуш ватману, пришпилений до стіни. На детальній схемі чітко окреслені квадрати міських кварталів, мереживо вулиць, провулків, паркові масиви...

Вехін просто і точно викладав свої думки. Досі весь офіцерський склад дивізії, кожен боєць націлені були на форсування Вісли, створення плацдарму. Це бойове завдання виконане з честю. Командарм задоволений. І саме тому дивізії доручається не менш важлива справа — взяття Сандомира. В разі успіху створюються всі необхідні умови для виходу військ фронту на оперативний простір, у глибокий тил Кельце-Радомського угруповання фашистських військ, а отже — для прориву до берегів Одера і Нейсе.

Древній Сандомир гітлерівці перетворили на потужний вузол своєї оборони. З трьох боків місто оточують протитанкові рови, мінні поля, зі сходу його прикривають круті береги Вісли. Система оборонних споруд з загородженнями з колючого дроту, вогневі точки у старовинних будинках і замках, десятки штурмових гармат на кручах, пануючих над місцевістю. Оборона міста здійснюється 42-м армійським корпусом 3-го танкового з'єднання ворога. Одне слово, Сандомир — міцний горішок...

Генерал підвівся. Стояв схвилюваний, в очах світилася довіра до цих зовсім молодих, тридцятилітніх полководців, з якими ходив у наступ у 43-му, визволяв у 44-му західні землі України, Карпати...

Він енергійно провів рукою по сивіючій голові, бойові ордени на кітелі тихо дзенькнули.

— Все, товариші! Запитань, бачу, немає? Дозвольте від вашого імені доповісти командарму: високе довір'я виправдаємо.

На КП полку Скопенко і Гайдай поверталися разом. Їх наздогнав замполіт, що ніс пачку свіжих газет.

Ходами сполучення вони вийшли у долину Копшивянки, в зарослі верболозу. Тут можна йти не пригинаючись. Під плямистими камуфляжними сітками, схожими на ведетенські парасольки, стояли «катюші». Біля них походжає вартовий з автоматом, а трохи далі кілька солдатів у новенькій формі розпалювали багаття.

Скопенко на ходу розгорнув дивізійну газету «За честь Батьківщини». Його насамперед цікавило зведення Радінформбюро про Сандомирський напрямок. Ось кілька рядків про бої на захід від Ярослава, про форсування Віслоки, про звільнення Жешува, важливого вузла залізничних і шосейних доріг. У боях за нього спалено і підбито сорок три танки й самохідки, взято в полон понад чотириста німецьких солдатів і офіцерів. А Жешув, між іншим,

він пам'ятає карту, зовсім близько звідси. Про Віслу, про форсування знову ні слова... Як видно, у штабах виявляють максимум обережності, не поспішають хвалитися. Гіркий досвід навчив. Адже місяць тому, у червні, сповіщалося, що на одній із ділянок гвардійці переправилися на лівий берег Вісли. А потім Сандомирський напрямок зник з газетних шпальт...

А ось інформація про події на польській землі. На підступах до Варшави радянські танки, піхота і артилерія, ламаючи ворожі перешкоди, з боями просуваються вперед. На дорогах наступу місцеве населення радісно зустрічає Червону Армію. Визволено місто Седлець. Інші військові з'єднання, наступаючи з плацдарму на західному березі Німану, заволоділи містом К. За попередніми даними, у боях знищено вісім тисяч німецьких солдатів і офіцерів, 36 танків і самохідних гармат, 76 гармат різних калібрів, 47 мінометів, 200 кулеметів, 140 автомашин, 20 бронетранспортерів, взято в полон понад тисячу німецьких солдатів і офіцерів.

— Буде про що розповісти сьогодні воїнам! — сказав, згортаючи газету, Скопенко. — Спасибі, Василю Івановичу, за пресу. Ще якби з листами налагодилося... Підводить нас польова пошта. У другому батальйоні скаржилися — цілий тиждень вже не отримують вістей з дому. Хіба послати свого листоношу на той берег?

— Так і зробимо, Василю Федоровичу. Мобілізуємо на це когось із комсомольців.

— На політінформації, Василю Івановичу, про тили наші розкажіть, саме жнива на Україні, хліб добре вродив, хоч і пелегко було жінкам та дітям його сіяти... Мені Ганна писала... На коровах орали... Прочитав — серце отерпло.

Вони знову опинилися в траншеї. Окопчик, з'єднаний переходом з каноніром, де стояла зенітна гармата, служив артилеристам укриттям і спостережним пунктом. Троє червоноармійців, вмотившись на розстелених шинелях, про щось тихо гомоніли. Один з них показував своїм товаришам фотознімки. Побачивши підполковника з офіцерами, солдати підхопилися.

— Здоровенькі були, стражі неба! — привітався до них Скопенко. — А куди це ваша гармата націлена? Практикуєтеся збивати фрїців на бриючому польоті?

— У нас універсальна служба, товаришу підполковник. Б'ємо гадів літаючих і повзучих, — не розгубився власник зніmkів.

— А це підшефний дитячий садок? — приглядався Скопенко до фото, на якому стояли схожі між собою, чорняві, вилицюваті діти.

— Так точно, товаришу підполковник, — відповів зенітник із двома поперечними нашивками на погонах. — Для нас нібито підшефний, а для нашого друга Гаяса Хамідуліна рідний... В Гаяса п'ятеро братів і чотири сестри. Найменший скоро рік. У липні народилася. Так от ми од усіх батареїців написали маленькій Галінорі поздоровчого листа, мовляв, беремо над тобою шефство. Хотіли посилочку, але пошта польова не прийняла... Так ми їй подарували перемогу під Кременцем... Чи сподобалась, як гадаєш, Гаяс? І ще один подарунок готуємо, — сержант презирнувся з Гаясом, задоволений можливістю виступити перед «чужим» підполковником в ролі дотепника, який за словом в кишеню не лізе.

Який саме подарунок, Скопенко здогадався й сам.

— Чи не Сандомир?

— Так точно, товаришу підполковник!

Ховаючи фотознімки у конверт, Гаяс з сумом сказав:

— От тільки батько так і не побачив Галінора, сиротою народилася... Загинув. Прямою наводкою розстрілював німецькі танки під Сталінградом, у Грачовій балці... Там і похований. Тепер нас троє на фронті залишилось, Хамідуліних. Листуємося. Як старший, я призначив братам побачення у Берліні. Як ви гадаєте, товаришу підполковник, скоро це буде?

— Скоро, друже Гаяс,— відповів Скопенко. Він мовчки рушив далі, а перед очима стояла фотографія незнайомої сім'ї...

Вартовий біля зенітки подав сигнал. Обслуга вже бігла на свої місця. Почулася чітка команда. Гармата помалу розвертала-ся, струшуючи з себе зелені шати. З пронизливим свистом в небі промайнули «месершміти».

— Дідька пухлого візьмеш їх на бриючому польоті,— наче виправдовував Роденко обслугу гармати.

Месери зникли. Й одразу в полі зору опинилася колона піхоти — свої, марширують від переправи.

Приземкуватий віліс спритно маневрує серед кущів.

— Пробачте, товаришу підполковник. Шукаємо містечко Копшивніце,— звертається до Скопенка майор, що сидить у машині, тримаючи на колінах розкриту планшетку з топографічною картою.

— З ким маю честь?

— Прошу... посвідчення... Гвардії майор Зотов... Маємо наказ замінити на цій ділянці полк офіцера Скопенка. Його КП десь, певно, поблизу.

— Його КП, товаришу майор, перед вами... Штаб майже в повному складі...— Скопенко назвав себе.

...На околиці містечка, в бункері під будинком, частково зруйнованим, штаб батальйону. Тут і буде тимчасовий КП командира полку. Майор вручив засургучений пакет.

Як і слід було чекати, 350-а відходила в другий ешелон. Чи надовго? Адже Сандомир жде...

Майор Зотов, як з'ясувалося, представник оперативної групи з'єднання, яке разом з 13-ю армією діятиме на напрямку головно-го удару.

Відавши, в зв'язку з новою ситуацією, потрібні розпорядження, Скопенко ще довго залишався на КП. Зотов сподобався йому сміливістю суджень, ерудицією. Це був офіцер, вихований найважливішою з усіх військових академій — академією Вітчизняної війни. Розмова з ним допомогла Скопенкові усвідомити місце полку в битві на плацдармі.

Нетерпляче чекав чергового зведення Радінформбюро. Нарешті п'ятого серпня фронтова газета на першій сторінці повідомила: «На південний захід від Сандомира наші війська форсували ріку Віслу...»

Отже, й у Кривому Розі, де живуть тепер його батьки, у Верблюжці на Кіровоградщині прочитали ці рядки зведення Радінформбюро.

Сандомир скоро розчинить древні брами! Скільки нових героїв прославлять свої імена на берегах Вісли! А скільки їх уже полягло... Мільйони радянських людей готові до самопожертви й разом з тим вони зберегли усе, чим жили у мирний час: любов і ніжність, високу гідність громадянина, жадобу творчості. І ще — вій-

на виробила в кожному непримиренність до ворога й вимогливість до самого себе. Воїн йде в бій, не вимолюючи для себе виняткової долі. Недарма Ганна в кожному листі, які тепер він отримує часто, благає берегтися, повернутися додому, нехай інвалідом, але живим повернутися до неї і до дітей... Пише дружина про багатьох знайомих, що вже відвоювалися. Серед них його ровесники і його учні. Розповідає про кращого учня школи Бахтіна Миколу, який був зеїтником, захищав Севастополь. У жорстокому бою на початку сорок другого року його тяжко поранило. Повернувся у село в сорок третьому інвалідом...

Василь Сало, 1925-го року народження, хлопчиськом пішов на війну. Випало йому визволяти рідну Верблужку. Однією з перших увірвалася в село його гвардійська рота, якою командував Герой Радянського Союзу капітан Зрянов. Василь відзначений орденом Червоного Прапора, двома медалями «Солдатыська слава». «Зібрав фронтовик біля себе таких, як сам, списаних «по чистій»,— хвалить Ганна демобілізованого,— ремонтують старі трактори, вирощують хліб». Пишуть їм з фронту земляки, рідні, обіцяють повернутися в ряди механізаторів, передають через Ганну бойовий привіт «шановному директорові школи Василю Федоровичу Скопенку»... Ні, не все, далеко не все розповідає Ганна у листах про Верблужку та її воїнів, не хоче тривожити чоловіка неприємними вістями. Про живих пише, про мертвих мовчить.

Син написав, що кілька тисяч гвардійців віддали в боях за Верблужку своє життя. Неподалік від школи тепер військове кладовище...

Щодня чекав вістей з дому. Не уявляв, як би він жив без них. Відпроситися у Вехіна «за сімейними обставинами»? Така можливість в принципі існувала. Він, як командир, декого відпускав. На свій ризик. Але Вехін не пропонував, мовчав. Ні після Кременця, ні під Бродами. А як перейшли кордон, зрозумів, що тепер буде ще важче.

Згадки — як птахи. Одні залишаються, інші летять собі. Найбідніший той, кому нічого згадувати...

ДРУГИЙ ТИЖДЕНЬ полк на плацдармі. Перед ним на горбах — Сандомир. Вже й без бінокля видно його околицю. Фашисти ховаються по норах, як пацюки. Ворожі гармати вкопані в землю, танки методично обстрілюють передній край. Як не маскується червоноармійці, втрати є в кожному підрозділі. Артилерійські розвідники склали схему вогневих точок противника, розписали координати, ждуть команди. Та наказано: вберегти місто від руйнування. Рекомендована зброя — гвинтівка, автомат, граната. Штурм без попередньої артпідготовки. Без бомбардувальної авіації.

Полкові розвідники вже в самому центрі, відзвітували звідти по радіо. Дочекались світанку і кілька годин вели спостереження. Поверталися не самі, а з групою місцевих партизанів: привів їх знайомий Шевчуку Владислав Брушкевич. Уперше зустрілися вони ще на переправі в ніч на 30 липня. Партизанський загін, у якому Владислав був заступником командира, допомагав полку

форсувати Віслу. Рибальські човни і плоти патріотам вдалося сховати від німців у верболозі.

...Двадцятидвохрічний антифашист Брушкевич добре знав навколишню місцевість, він і повів розвідників урвищем, яке тяглося від міського парку аж до крем'янистої гори Злата.

На крутосхилі паслися чорно-білі воли. Раптом вони злякано кинулися врозтіч.

— Німці десь поблизу, — упевнено мовив Владислав.

Розстебнув кобуру, витяг пістолет. Його товариш Мечислав Незгода наготував гранати.

За кущами шипшини жовтіло вогнище. Владислав, приклавши палець до губів, повів розвідників за собою стежкою, що звивалася вужем серед каміння і заростей. Хвилини через тридцять попереду з'явилися озброєні люди, що рухалися вервечкою один за одним. Шевчук нарахував їх більше двадцяти. Це були фашисти з автоматами, ранцями за спиною, три останніх несли «фаусти», схожі на самоварні труби.

Владислав ділився із розвідниками своїми спостереженнями, розповідав про околицю, до якої виводить цей яр. Фашисти пристосували для оборони великий кам'яний будинок школи, в якому розмістилася кулеметна рота. Поруч є ще один будинок, а в ньому живе своя людина, Урбан Кшемінський, двірник. Саме з його будинку до школи веде підземний хід. Таким чином, можна взяти фашистів з тилу.

Владислав прощався з Шевчуком у молодому березняку. Просив передати вітання генералові «Зоріну», а ось від Мечислава Незгоди — самому маршалу Консву. Під Тарнобжегом, як визволяли село Цигани, він був запрошений на зустріч з командуванням фронту. Прийшло їх на галявину чоловік тридцять-сорок. З кожним маршал привітався окремо, всім потис руки, а потім розмовляв у своєму наметі з командиром загону.

Багато хорошого може розповісти Владислав про Незгоду. Разом із своїм батьком і двоюрідним братом Сташеком під вогнем фашистської артилерії човнами перевозили вони під Циганами радянських піхотинців, кулеметників, самі стріляли й кидали гранати... Тоді загинув старий Незгода, кількох днів не дожив до свого сімдесятичотириріччя.

...Глибокий яр вивів розвідників на заболочені луки. Орієнтиром був голос передової. Останній кілометр брели по коліна у воді. Навколо безлисті, покручені дерева. Жебонить під звалищем трухлявих колод іржава водиця. Але тут уже, видно, побували червоноармійці, може, такі, як і вони, розвідники; на дні струмка поблискує коробка з-під тушонки...

Метрів за двісті попереду зеленіє смужка молодого сосняка. Саме звідти видітають снаряди. Шевчук відчув, що десь недалеко повинна бути бойова охорона полку. Але й тут можна зіткнутися з ворожим дозором.

Довкола нескошений луг, червоніють султани кущуватого кінського павлю. «Якби день був туманний, похмурий, — роздумував Шевчук, — можна було б, не чекаючи темряви, по-пластунськи подолати ці останні кількасот метрів». Та серпневий день палахкотів усіма барвами щедрого літа.

«У таких пизинах селяни інколи прокладають канали для відводу води після весняної повені, ними можна було б скористати-

ся, як траншеями, і вийти ближче до своїх», — міркував Шевчук. Однак, скільки не приглядався, не бачив ніяких канав.

Обережність та сміливість — рідні сестри розвідника. Конкретна ситуація визначає, що візьме гору.

Шевчук поманив до себе помкомвзводу Ганну Коновко.

— Бери двох-трьох хлопців — і вперед. Розвідай дорогу.

Бачив, як вона підповзла до Рижова. Шевчук мав змогу пересвідчитися, що не помилився, взявши його до себе. Перебування в концтаборах було для Рижова не тільки найжорстокішим випробуванням, а й школою: він зблизька вивчав ворога, знав його підступність, людиноненависницьку психологію.

Шевчук вирішив поговорити з Рижовим і перебрався ближче до нього. Бліде, виснажене обличчя розвідника свідчило про недавню втому.

— Важкувато вам, товаришу Рижов?

— А кому з нас легко?

— Хазяїн обіцяв повних два дні відпочинку.

— Аж два дні?! — здивувався Рижов, витираючи долонею змокрілого лоба. — Гадаю, товаришу лейтенант, що всі наші невикористані відпочинки зарезервуємо на потім.

— Так воно й буде, — погодився Шевчук. — Але то буде відпочинок од війни, а не від втоми. У мене до роботи вже й зараз руки сверблять. Ждуть нас, як у пісні співається, рідні села, заводи і міста, матері і діти, і земля свята...

Рижов зітхнув:

— А мені інші поетичні рядки запам'яталися. Дійшли й до концтабору...

Жди меня, и я вернусь,
Только очень жди.

— Ви звідки родом, товаришу Рижов?

— З Уралу. Вчора надіслав додому листа. Першого листа за всю війну. Розумієте, товаришу лейтенант, першого. Служив на Україні, недалеко від кордону, а дружина до мене не встигла переїхати: за кілька днів до початку війни складала іспити на вчителку. Навіть не знаю, чи склала.

...Горличка перервала їхню розмову, заворкувала жалісливо, скаржливо, їй відповіла інша, а тій ще інша.

Рушили спершу понад болотом. Кущуваті, низькорослі берези накривали розвідників густими шатами. Скоро вони опинилися біля старого напівзруйнованого шлюзу. Звідси починалася канава. Знову озвалася горлиця, цього разу ніби веселіше, повторюючи одну й ту ж ноту.

— Порядок! — прошепотів Шевчук.

До запаху сіна поступово почали домішуватися пахощі хвої й живиці. Бір підступив ближче. Ті, що йшли попереду, сповільнили крок. Шевчук обігнав кількох. Суглинок на цій ділянці тримався міцно, дощові води збігали в низину. Далі канава повертала праворуч, і там лейтенанта Шевчука чекав рядовий з передової групи Демочко. В кількох кроках чорнів у бруствері прохід. Тут, певно, був передовий пост ворога. На розчищеній площадці сліди недавньої сутички. Біля кулемета два трупи у темній есесівській формі. Фашисти лежать униз лицем, видно, смерть настигла їх знезацька.

— А в бліндажі трьох узяли живими, товаришу лейтенант,— доповів Демочко спокійно.— Ми ще метрів за десять звідси насторожилися. Звідки в канаві пачка від сигарет? А далі бачимо, звиняйте, товаришу лейтенант, сортир собі німецькі вояки збудували. Ну, думаємо, і самі ж повинні бути десь недалеко. Ці двоє чергували. Ну, я ніж в зуби... А поруч новенький, Бовкун його прізвище, лютий на німців, залили вони йому за шкуру сала в концтаборі. Зняли ми гадів без шуму. Наша командирша мерщій до дверей, загворила по-німецькому. Щоб на голос вийшли, вимаює. А їм хоч би що. Ну, тоді ми самі у гості: «Хенде хох!»

Останні кілька десятків метрів до своїх пройшли без будь-яких пригод.

10 СЕРПНЯ УВЕЧЕРІ Вехін викликав на КП командирів полків і окремих підрозділів. Почав з короткого огляду бойових дій.

— Загрозу переправам на Віслі,— сказав він,— остаточно ліквідовано. Наша армія у взаємодії з 3-ю гвардійською танковою армією ведуть успішні, хоч і нелегкі, бої, вийшли на рубіж річки Опатувки. Кінні розвідники рейдують від Ракува до Кельце. Саме звідти фашисти намагаються прорватися в наші тили. Дещо ворогу вдалося. Його танкова дивізія вийшла в район Шидлува, але тут її зупинили. Командування завбачливо створило міцний протитанковий район, використало авіацію. За таких обставин дивізія і, зокрема, полк підполковника Скопенка починають бій за Сандомир... Щоб прискорити його визволення, врятували місто від руйнувань, командарм вирішив створити спеціальний штурмовий загін.— Вехін замовк, витяг із зеленої папки аркуш паперу із своїми нотатками.— Зупинюся лише на основних моментах. Командиром загону рекомендується майор Гайдай Яків Ісакович, ви всі його добре знаєте.— Побачивши, що Гайдай підвівся і стоїть по команді «струнко», генерал звернувся до нього:— Що ви особисто думаєте з цього приводу, товаришу майор?

Відповів Гайдай коротко, чітко:

— Сприймаю вашу пропозицію, товаришу генерал, як бойовий наказ. Зроблю все, щоб виправдати надії, покладені на мене.

— Іншої відповіді ми й не чекали. Сідайте, товаришу майор. Вашим безпосереднім начальником буде командарм. Загін армійського значення. Проте й ми знайдемо на вас, як то мовиться, управу... Так що не зазнавайтесь. Ви — наш. І мета у нас спільна. Отже, поздоровляємо вас, майоре Гайдай. Вашу кандидатуру висунув Василь Федорович, йому дякуйте або його лайте... Так, товаришу командир полку?

Скопенко підвівся.

— Це для усіх нас честь, що саме нашому офіцеру виявили довір'я.

— Таким чином,— з задоволенням констатував Вехін,— вирішено. Раджу вам, товаришу майор, не гаяти часу. У ваше розпорядження, Гайдай, командарм віддає свій спецзагін. За списком тридцять три богатирі. Далі — перший батальйон полку підполковника Барбасова, сімдесят три чоловіка, мої хлопці — учрота дивізії, сорок шість майбутніх сержантів. Я не називатиму кількох підрозділів з інших з'єднань. Усього більше трьохсот чоловік. Це,

скажу я вам, на сьогоднішній день цифра! Виділяється солідний арсенал — шість станкових кулеметів, дванадцять ручних, одинадцять петеерівських рушниць, п'ять мінометів, близько десятка гармат, в основному сімдесятишестиміліметрові... На визволення Сандомира відведено три дні і три ночі.

...Опівночі командири розійшлися по своїх підрозділах. Тим часом ворожа артилерія активізувалася майже на всіх ділянках. Шквал вогню наростає. Зранку п'ятнадцятого серпня підрозділи зосередилися на рубежі атаки, і полк підполковника Миколи Межженка першим пішов на ворога. Удар був приголомшливий, внаслідок двогодинного бою піхотинці вклинилися у бойові порядки гітлерівців, потіснили їх. А на іншій ділянці ще тільки відбувалася рекогносцировка з уточненням скоригованого плану.

Просунувся вперед і спецзагін Гайдая. Підрозділи противника і тут чинили шалений опір, але згодом були розсіяні, збиті з позицій, частково знищені, частково взяті в полон. Авангарди наступаючих досягли важливого рубежу, з ходу захопили міст через Віслу. Штурмові групи, якими командували Гайдай і його заступник по політчастині старший лейтенант Соловейкін, о третій годині увірвалися в центр Сандомира. До світанку десятки опорних пунктів ворога вже не існували. Та гітлерівці не збиралися капітулювати. Незважаючи на те, що в багатьох точках ще залишалися їхні оточені солдати і офіцери, вони не припиняли вогню, діяли за вовчим законом: потрапив у пастку — відгризай власну лапу.

Сандомирські висоти... Підступи до них гітлерівці блокували танками і бронетранспортерами, атаки наступаючих щоразу заклиналися. Комбат полку Барбасова Петро Коришев доповідав у штаб: «Ми захопили ще один укріплений вузол, заплатили за це дорогою ціною. Кулеметну точку, яка стояла на нашому шляху, закрив своїм тілом комсомолец Микола Філіппов, повторивши у цей день подвиг Олександра Матросова».

Ще однією висотою оволодів батальйон М. О. Мулікова, підтриманий артилеристами і ротою петеерівців. Більша ж частина міста і наступного дня ще залишалася в руках гітлерівців.

Командир штурмової групи, яка діяла самостійно, прислав Гайдаю записку: «Спроба атакувати противника, повторена нами вранці шістнадцятого серпня під прикриттям туману, на жаль, успіху не мала. За кожним рухом наших солдатів ворог стежить невсипно і відкриває нищівний вогонь з усіх видів зброї. Атакувати вранці і вдень вже не довелося... Приводимо людей в порядок. Поповнюємо боекомплект».

Гайдай записує у своєму щоденнику: «Приймаю нове рішення. Діями трьох груп захвату і однієї, що їх прикриває, при підтримці гармат прямої наводки спробую зайняти безіменну. Мушу це зробити будь-що. Тільки успіх дасть змогу звідти повторно атакувати центр».

О вісімнадцятій нуль-нуль почалася п'ятнадцятихвилинна артпідготовка. Сімдесятишестиміліметрові гармати і батарея мінометів взяли на приціл виявлені у попередніх боях вогневі точки. Стрільба велася прямою наводкою.

Рівно годину утримували воїни штурмового загону висоту Овальну, і раптом їх атакували фашистські бронетранспортери і танки з десантом. Дванадцять бійців поклялися, що не залишать

висоту, стоятимуть на смерть. І вистояли. На допомогу прийшла навчальна рота дивізії.

...Третя ніч штурму пройшла у вогні взаємних атак.

ЗНОВУ ХМАРИЛОСЯ зранку небо. Щойно прибула на передову маршова рота. Кілька ветеранів провадили бесіди з повоприбулими. Виступив замполіт, розповів про важливість Сандомирського плацдарму, про героїв штурму. Ось Борис Биков, сержант, піхотинець. Необстріляний прийшов він у полк на Сіверському Дінці. Кланявся кожній кулі. А нині... Роденко похопився:

— Що це я відбиваю у вас хліб, Борисе Івановичу. Вам — слово.

Биков знітився, не звик, щоб його так привселюдно хвалили.

— Про себе важко, товаришу замполіт. Нічого особливого не зробив, воював, як і належить. Тіснувато було на нашому п'ятачку при березі, ще не встигли стати на позицію, а фашисти лізуть... Міномет, скажу я вам, штука надійна, з нею не пропадеш. Головне ж — не розгубитися в хвилину небезпеки. Не жаліти себе передчасно. Перемагає той, хто вміє подолати страх.

Бійці заплодували. Майор Роденко додав:

— На підступах до позиції Бикова фашисти залишили близько сотні трупів. Ось вам приклад солдатської доблесті. Ну, а тепер про його товариша, що сидить ліворуч, Сергія Хоменка з Чернігівщини. Є серед вас його земляки? Ну, от, бачите, є. Можете написати додому, нехай знають, як воюють чернігівці. У Сергія Івановича фронтова біографія складніша, ніж у Бикова. Ким він тільки не був! З перших днів війни — рядовий артилерист, потім, одужавши після поранення, став морським піхотинцем. Знову був тяжко поранений. Колгоспники знайшли його напівживим на полі бою. Згодом, коли його трохи підлікували, Сергій опинився в загоні народних месників, очолюваному Юрієм Збанацьким, колишнім редактором районної газети в Острі. Партизанів два роки. Утретє фашистська куля пробила йому груди на правобережжі України. Полон і втеча. Поліськими селами навпростець добирався до лінії фронту. Дочекався своїх і, на щастя, знайшов полк, свою роту. На зустріч з вами прийшов оце з окопу, як і Борис Биков. Але перш ніж надати слово сержантові Сергію Хоменку, я зачитаю вам, товариші, кілька рядків з політдонесення, тільки-но доставленого з нашого штурмового загону. Третій день герої, які прорвалися у Сандомир, ведуть запеклі бої. Там діє і батальйон Петра Коришева. Ось що у них трапилось вчора. Бій за опорний пункт складався на нашу користь, як раптом ожила добре замаскована кулеметна точка. Бійці залягли, поблизу ні гармати, ні міномета. А гітлерівці вже огам'ягалися, контратакують. Чути гурчання моторів, ляскіт гусениць. Ситуація ускладнилася тим, що під бійцями була бруківка, в якій не окопавшись... Молодий червоноармієць Микола Філіппов лежав у кількох метрах від комбата і раптом зірвався з місця. Майже одразу кулеметна черга притисла його до бруку. Кулі кресали каміння навколо сміливця. Він спіткнувся, припав на ногу, певно, поранену, але стрибнув-таки з розгону вперед, закрив собою амбразуру...

Нову атаку очолив комбат Петро Коришев. В гарячій ситуації з чисельно переважаючими силами ворога було знищено два бро-

нетранспортери з піхотою, взято в полон понад тридцять фашистів, в тому числі двох офіцерів... Миколу Філіппова бойові побратими з почестями поховали на завойованім рубежі.

Руденко бачив — новобранців вразила геройська смерть Миколи Філіппова. Подвиг він здійснив на четвертому році війни, коли близька була омріяна Перемога.

Слово взяв Хоменко:

— Читав, що колись тут воювали ординці. Ще у тринадцятому столітті спалили вони місто, людей поневолили. А фашисти прийшли завойовниками у віці двадцятім. Так що, товаришу замполіт, краще я з молодими воїнами у бою досвідом поділюся. От що я хотів сказати...

ДУЖЕ ДОВГО шукають генерала телефоністи. Скопенко терпляче жде, бореться зі сном... І ось уже доторкається до нього чиясь рука... Ага, матрина, сильна й ніжна. Мати веде його вулицями рідного селища...

Вривається у сон війна, вибухи стрясають землянку. Рветься сон, як павутинка. Але то не осколки свистять, телефонний зумер. Телефоніст доторкається до плеча.

— Товаришу підполковник, генерал на проводі...

— Це я, «Перший»,— доповідає Скопенко.— Дозвольте прибути до вас на КП. Розмова не телефонна.

— Якісь новини?— допитується Вехін.— Я тільки-но говорив з нашим Гайдаєм. Йому там незатишно без нас. Розумієте мене, «Перший»?

— Розумію цілком. Саме з цього приводу, товаришу генерал, маю конкретну пропозицію.

— Коли до мене збираєтеся?

— Зараз, негайно...

— Гарзд. Але не забувайте про обережність. Є неприємні сюрпризи. У глибині позицій виявлено групу диверсантів, одягнutih у радянську форму. Кухар одного з наших підрозділів навіть підхарчовував їх по доброті душевній... Цих субчиків живими взяти не вдалося. Словом, гав не ловіть.

— Спасибі за попередження, товаришу генерал.

Через півгодини вони зустрілися.

Вехін відпочивав, лежачи на похідному парусиновому ліжку, але одразу ж підвівся, подав Скопенкові руку.

— Я слухаю вас, Василю Федоровичу.

Скопенко доповів, що о третій годині ранку він особисто провів рекогносцировку. Штурмовий загін майора Гайдая ціною великих зусиль оволодів ключовою висотою, домігся певного успіху на південно-східній околиці. Але ворог не здається. Потрібна раптова й навальна атака з заходу. Два полки продовжать натиск на своїх напрямках, а його, Скопенків, піде в обхід...

Генерал Вехін пройшовся по землянці, від карти на стіні до столу, зупинився перед Скопенком:

— Скільки вам треба часу для виступу, товаришу підполковник?

— Наша готовність, товаришу генерал, як то кажуть, фактор постійний.

— Добро, Василю Федоровичу. Посидимо ще кілька хвилин. Щось не хочеться мені вас відпустити... в ніч. В народі кажуть: посидіти треба перед дорогою. Є ще такий прекрасний вираз: зоряна година. Ніхто з нас не знає, коли прийде вона, але обов'язково має бути.

— Так, Григорію Івановичу. Я думав про це. Зоряна година в людському житті — це, певно, те найбільше і найвище, на що ти здатний, найяскравіший вияв усіх сил і здібностей у виняткових умовах...

— Але до зоряної своєї години у кожного довга і непроста дорога... Згадався мені один епізод. Місяць серпень, рік сорок перший. Дивізія веде жорстокий, нерівний бій. Третій день ворожі танки атакують наші бойові порядки, горить ліс, горять хліба на ланах, снаряди і авіабомби вибухають уже й у тилах. Дзвінок вищого штабу застає мене на КП навіть без ад'ютанта. «До вас, товаришу полковник, приїхав маршал Ворошилов. Відповідаете за нього ви персонально».

Як же це? У нас перебуває сам товариш Ворошилов, а я не поінформований?! Скочив на коня і галопом на передову. Скоро натрапив на полуторку. Шофер підкачує шину. «З ким приїхав, кого привіз?» — «Не знаю, якогось військового... Лейтенант з дорожньої комендатури строго наказав підкорятися йому. Куди, мовляв, скаже, туди й вези... Завдання у товариша дуже важливе». — «І де ж твій військовий?» — питаюся у водія. «Пішов пішки, наказав чекати», — і показує, куди пішов, тобто на передній край.

Знаю, зона ця не для прогулянок. Біжимо, пригинаючись, удвох з коноводом. Нарешті позиції артилеристів. Працюють хлопці, аж упріли. Слава богу, є чим стріляти, снаряди підвезли.

«Бачили когось з приїжджиків? — питаю. — Чи не проходив військовий без відзнак на петлицях?»

«Так, товаришу підполковник, бачили... Он у тій балочці мітинг. З кожного підрозділу надіслали туди по кілька делегатів, ми теж виділили двох».

Прибігаю у балку, а там і справді він, Ворошилов, одразу його впізнав. Прислухаюся до слів маршала. Говорить щиро, одверто, нічого не приховує. Від народу, каже, доля країни залежить, від кожного з нас. Месери кружляють над балкою, Ворошилов на це не зважає.

Я вибрав слухну хвилину, попрямував до нього. Приклав руку до козирка, як годиться за статутом. «Товаришу маршал, доповідає комдив Вехін. Вас розшукує по телефону член Військової ради фронту Андрій Олександрович Жданов. Прощу до телефону на КП». — «Жданов? — перепитав Климент Єфремович. — Щось, певно, важливе?» Осмикнув на собі гімнастерку, кивнув мені, щоб зачекав трохи, і знову звернувся до учасників мітингу, бійців переднього краю. «Я хочу доповісти вам, бойові друзі... Центральний Комітет партії, уряд країни, Наркомат оборони роблять усе можливе, щоб дати гідну відсіч фашистам. Наш гордий і волелюбний радянський народ захистить себе і свою Вітчизну. Смерть фашистським окупантам! Перемога буде за нами! Я закликаю вас, бійців Ленінградського фронту, іменем Леніна, іменем Жовтня — «на бій кривавий, святий і правий, марш,

марш вперед, робочий народ!». Захищайте рубіж, де стоїте, свою землю, свій дім, своїх батьків, дружин і дітей. Не дайте ворогу поглумитися над тим, що нам дороге, без чого життя наше нічого не варте».

Він стояв по команді «струнко», як, бувало, стояв на Красній площі, приймаючи парад. І тричі всі ми повторили за ним: «Клянемося!» Над безіменною балкою прокотився грім голосів. Нарком пішов між рядами з непокритою головою...

ЗВ'ЯЗКОВИЙ ОФІЦЕР при штабі дивізії впізнав підполковника в темряві:

— Терміновий пакет на ваше ім'я, товаришу підполковник.

— Давайте.

— Прошу за мною, товаришу підполковник. Ми тут спорудили собі бліндаж.

У конверті — документ. Головне управління кадрів у відповідь на запит командира дивізії сповіщає, що особової справи військовослужбовця Рижова К. М. поки що не виявлено, але йому, справді, в 1940 році присвоєно звання капітана. Якись інші дані про підвищення або пониження у званні чи позбавлення звання Рижова К. М. відсутні. Питання про видачу дублікату посвідчення для демобілізованих з лав армії оформляється, згідно з інструкцією ГУКа, у місцевих військкоматах.

Що ж, і це добре. Хоч, звичайно, формальності різні ще будуть. Вони разом з генералом повернуться до справи Рижова після визволення Сандомира. Немає сумніву, що він отримає свої офіцерські погоони, поновить нагороди. І це не просто милосердя до людини, це буде відновлення прав громадянина і воїна.

...Начальник штабу майор Трибой викликав командирів батальйонів на КП о 21.00.

Хвилин через десять під'їхав на вілісі Веремій.

— Ну, як там почувають себе хвалені «королівські»? — запитав у нього Скопенко.

— П'ятдесят третя гвардійська бригада мого друга Василя Архипова дала «королям» жару! Чув про Сашу Оськіна? Він перший відкрив рахунок, а далі пішло і пішло...

— Читав, читав і про Оськіна, і про всю батарею під Оглендувом.

— Ти читав, а я побував на місці подій. Наказав генерал Рибалко прибути під Оглендув. Такої битви ще не бачено! Заздрю, слово честі, архиповцям. — І став розповідати захоплено, з подобицями, наче сам давав жару «королям»...

Машина Олександра Оськіна стояла в засіді першою. Хлопці в екіпажі досвідчені, герої визволення Львова. Обклали свій танк снопами, неначе копиця необмолоченого хліба стоїть. Нічого дивного — серпень місяць. В останні хвилини Архипов дав Сашкові такий наказ: «Якщо танки підуть низом, нехай... Вогонь вести тільки за радіосигналом замкомбата Івушкіна». Якщо згаданого сигналу довго не буде, то буде його, Архипова.

Усе чути було Оськіну. І те, як десь далеко вороги заводили танкові мотори, і як у тумані над його позицією проходили ескадрильї «юнкерсів» на Сташув. Отже, дорога, на якій стоїть танк, найвірогідніший напрям атаки «королівських тигрів». Ось уже

Івушкін попереджає по радіо: «Пішли «королі». «Не бачу, але чую. Пішли у твій бік».

Справді, ідуть, побачив Оськін, перед танками сизуватий «опель», за ним штабний автобус. Але команди стріляти нема — рано. Це не ті мішені. Пилюку підняли і, нічого не запідозрюючи, покотили далі, проскочили мимо цілого танкового батальйону майора Погрібного. Та ось з яру виповз танк величезних розмірів. Він, «королівський тигр».

Фашистський колоні дали виповзти на видноту. Один «тигрище», другий, третій... Коли вибирався на гору цей третій, перший уже проминув машину Петра Терентійовича Івушкіна.

І тут Архипов дав, нарешті, команду: «Бий, хлопці! Поділяй у борти!»

Ось уже танк молодшого лейтенанта Оськіна скинув із себе камуфляжні шати, смикнувся ствол його гармати. Вдарили відразу три десятки стволів. За ними обізвалися гаубичні дивізіони, важка артилерія. За кілька хвилин увесь виярок заволокло димом, пилюкою.

— Горять «королі», горять! — командири машин, баштові стрільці перемовлялися між собою по радіо, раділи. А тут ще з'явилися ІЛі над полем бою, запалали на ньому нові кострища...

— Легкий Саша Оськін на руку. Відкрив великий рахунок. Двадцять чотири «королі» віддали, як то кажуть, богу душу у той деньок, — хвалився Веремій. — Ось так, Василю Федоровичу. А ви що ж, на горби поглядаєте, на костьоли, ніяк не наважитесь штурмувати звідти фрїців, щоб аж загуло. — Веремій хвацько взявся руками в боки, під'юджуючи Скопенка, а в очах доброзичливість. Вони ще з Києва на «ти». З першої зустрічі біля Поштової Віти потоваришували.

Скопенко сказав:

— Про Оськіна, Іване Миколайовичу, ти добре розповів, краще, ніж у газеті було. Ну, а в твоїй бригаді як справи? Ви, кажуть, під Мельдем «тигрів» на абордаж брали?

— Було діло, — і одразу спохмурнів. — І згадувати не хочеться.

— Чому? Хіба...

— А тому, Василю Федоровичу, що залишився там назавжди мій дорогий друг капітан Малєєв. Пам'ятаєш, певне, його. Сибіряк. Після Поштової Віти був поранений, довго лікувався. Воювати йому лікарі категорично заборонили. Хіба що у похідній майстерні працювати. А він на танк повернувся. Одразу ж пішли на Мелець, а там, Василю Федоровичу, ти ж знаєш, содом і гоморра. І танкові поєдинки, і тарани. Звичайних «тигрів» цілий звіринець, ще й дюжина «королівських» з отих, недобитих полковником Архиповим. Капітан Малєєв зайшов на командирській «тридцятьчотвірці» німцям у тил і особисто підпалив два танки. Але й самого взяли на мушку «королівські»: як ножем зрізало дульну частину ствола. Надумав спуститися в яр, коли гульк, на путі фашистський бронепоезд. Малєєв доповідає: «Я без гармати... Таранити бронепоезд будемо. У нас Ваня Хоменко поранений...» Кілька «тридцятьчотвірок» одразу прийняли сигнал біди, пішли на виручку. Згодом почули по ТПУ Малєєва: «Бронепоезду капуг, скинули з рейок. Але в нас траки зіскочили. Рухатися

не можемо, а гітлерівці насаджають». Крізь вибухи гранат ще прорвався у навушниках голос Малєєва: «Прощайте, товариші. Ми не здамося. Прошу вважати мене комуністом». І замовк...

Першим до малєєвської машини наспів Михайло Клімов з товаришами. З врятованим прапором бригади вийшли з траншеї командир танка Іван Хоменко, механік-водій Ібрагімов. Вони і розповіли, що трапилося. Після тарана у танка злетіли обидві гусениці. Тоді капітан Малєєв наказав Хоменкові та Ібрагімову вибратися з танка, а сам закрив всі люки і, стріляючи з кулемета, прикрив їх відхід.

Ми знайшли капітана ще живим. Дивився затуманеними очима, обвуглене тіло його здригалось. Поруч — кулемет.

Через кілька хвилин капітана не стало. Ми зняли шоломи, дали залп, салютуючи герою. Прощай, наш дорогий Мишко Малєєв! Прощай, сибіряк! За твою смерть рота помститься! Командиром роти став лейтенант Клімов. Гітлерівський артполк розтропили вщент... Ось так, брате... А тут мене генерал Вехін викликав: «Допомагай Скопенку. Під Сандомиром проти нас «давня знайома» — німецька 4-а танкова армія. Не знаю, хто нею зараз командує, бо Гітлер міняє генералів, як рукавички, — підводять його...» Ну, а тепер твоя черга, Василю Федоровичу, кажи без передмов, чого від нас ждеш цієї ночі? Навколо Сандомира третій тиждень землю прасуємо, так що, можна сказати, знайомий театр бойових дій... Вночі не заблукаємо. Давай свою карту, підполковнику, перенесу собі обстановку. Я ж тебе знаю, дієш за принципом — сім разів відмір, а раз відріж.

— Ну, що ж, Іване, спасибі за добрі слова. Ось зберуться мої комбати, помізькуємо, де й коли будуть найбільш корисними твої КВ.

Веремій зітхнув.

— КВ, кажеш? Відтанцювали своє КВ... Думаєш, тільки «тигри» горіли?.. Тебе влаштують і «тридцятьчотвірки». Цілком. Для десанту нічого кращого немає... Та скажи, щоб води холодної принесли, якщо нема чим іншим горло промочити. Чи у тебе й на воду сухий закон? А де ж твій ад'ютант, той кучерявий чернігівець, мій землячок?

— Третій день без нього. Не бійся, цілий і неушкоджений. Взводом командує. Сам відпросився, я, каже, атестований на стройового командира... Тебе, Іване Миколайовичу, цікавить «Орієнтир-61»? — Скопенко розгорнув планшет. На карті була акуратно накреслена схема міста. Чорні і червоні стріли. Лінії розмежування підрозділів. Ромбиками позначені танки, передбачені в бойових порядках батальйонів. Ромбики скрізь — на західній околиці, біля ринку, ратуші, Опатувської брами. Поки що лише на карті...

СКОПЕНКО ПЕРЕКОНАНИЙ — безіменних висот не буває. Ось і ця, в напрямі якої вони наступатимуть, хоч не позначена топографами на карті, споконвіків зветься місцевими жителями Пломиком, тобто Вогником. А поруч Злота, селище лісорубів і пастухів, колісників, бондарів. Звідки пішла ця назва, ніхто не знає, але місцевий вчитель Мар'ян Подраза, котрий тут наро-

дився, виріс і встиг уже зістарітись, має про це свою думку. Вибравши тут місце для осідку, люди у давнину керувалися, певно, тим, що на Злотій природа гарна і господарювати зручно. До річки недалеко, пасовища щедрі, лісу й каменю не позичати. І людне місто Сандомир близенько, буде з ким торгувати та міняти все, що дасть земля, на виробу ремісників... Коли на Злоту чи на гору Пломик не глянеш, завжди вони гарні, наче намальовані. Взимку гора у білих шатах, гаптована зеленою барвою ялиць і смерічок, навесні — у барвистій плахті, на вершинах вона жовтогаряча, золотава. І такою буває літом і восени.

Впаде на долині тінь від гори, притемніють кольори, а тумани напливуть, затчуть усе навколо павутинками, а гори... гори тоді — мов промениста веселка. Заїжджі люди, які в Карпатах і в Альпах бували, посміхаються скептично — хіба ж то гори. Нехай собі сміються, бо для тутешніх мешканців — старих і малих — це такі гори, ще й величніші за всякі Монблани.

Побував на Пломіку розвідник Микола Шевчук, записав собі гору «безіменною», а в думках нарік її «Ключовою».

ОБСТАНОВКА, ЩО СКЛАЛАСЯ на кінець дня, підтверджувала прогноз Скопенка: німецький гарнізон Сандомира буде триматися доти, доки матиме живий зв'язок з основним своїм угрупованням, зокрема з 4-ю танковою армією. Комдив попередив Скопенка: за агентурними даними, новому командуючому генералу Бальку, який замінив на цьому посту невдачу Рауса, розбитого під Львовом, фіорер видав наказ будь-що протягом серпня зменшити бодай наполовину радянський плацдарм на Віслі. В його розпорядження додатково виділено кілька тисяч автоматників, понад 120 самохідних гармат, істотно поповнено танковий парк. Розмова про це відбувалася вчора на КП Вехіна, куди прибув генерал-лейтенант Пухов.

Наближалася північ. До виступу залишалось зовсім мало часу, і все ж послали бронетранспортер за Скопенком.

Командарм зустрів його приязно, міцно потис руку.

— Вибачте, підполковнику, що забираю у вас дорогоцінні хвилини... Маршал Конєв покладає велику надію на операцію «Орієнтир-61»... Ось які його міркування.

Нинішні плани гітлерівців під Сандомиром далеко ширші, ніж думалося. Зосередивши значні сили, ворог фактично розпочав контрнаступ. Йому вдалося танковим тараном прорвати смугу оборони 5-ї гвардійської армії. У запеклих боях фашисти втратили більше двохсот танків і самохідок, стільки ж гармат і мінометів, кілька тисяч солдатів і офіцерів. Це, як видно, трохи їх протверезило, втім, вони, здається, не втрачають надії ударом на південь розвинути свій успіх.

Скопенко обмірковував ситуацію. Обхідний маневр за нових умов дає шанс випередити на цій ділянці супротивника, нав'язати йому свою волю... Та чи досить сил, які має у своєму розпорядженні він, Скопенко? Адже доведеться дивитися у двох напрямках: наступати на південний схід і одночасно захищатися із заходу...

Немов догадуючись, що зараз найбільше турбує командира полку, генерал Вехін звернувся до командарма:

— Я думаю, Миколо Павловичу, буде доцільно розкрити перед Василем Федоровичем наші карти.

— Звичайно, звичайно... — погодився з ним командарм. — Хочу вас заспокоїти, Василю Федоровичу, як мене заспокоїв маршал Конєв. Ми розуміємо — з'єднання ваше не всесильне. Втрати у попередніх боях, нестача пального, боєприпасів; усе це десь ще на підході... Я не зітхав на прийомі у маршала, як і ви не зітхаєте, але факти є факти. Проте є й приємні новини. Нам виділено з резерву Головного командування 1-у гвардійську танкову армію, а також 5-у гвардійську загальновійськову. І додатково до цього: артилерійську дивізію, гарматну бригаду, три вищувальні протитанкові полки, кілька дивізіонів «катюш».

ПОЛКОВІ ОБОЗИ рухаються в темряві, чути, як вищать колеса, як хрупуть коні. Скопенко у голові колони. Командир полку не сів на коня, і його приклад наслідували інші. Поруч крокували Зубавленко, Роденко, Безкровний, офіцери зв'язку батальйонів, солдати штабної охорони. До них приєдналися Ромас і Трибой. Дозори інших зустрічали і проводжали їх до межі своєї ділянки.

Гуркіт близького бою сильнішає. Спалахи артилерійських пострілів орієнтують, де саме проходить бойовий рубіж.

Вже недалеко Опатувське шосе. Саме там вчора у першій половині дня скинули свій вантаж радянські бомбардувальники. Вчора, бо пройшло вже дві години нового дня. Зовсім близько тепер до опорних пунктів фашистської оборони в передгір'ї. Шевчук доповідає, що звідси крута дорога приведе до гірського селища.

Місяць висить у небі ліворуч від дороги, слабо освітлюючи частину гори, видно вже й силует розп'яття на перехресті, про яке говорив Шевчук. Їх зупинив окрик:

— Стій, пароль!

З темряви відгукнулися.

Скопенко чекав своїх розвідників і польських провідників біля розлогого явора. Польський командир назвав себе: майор Чернік. Познайомив з помічником своїм — Владиславом Брушкевичем. У загоні шістдесят три бійці, сьогодні в операції візьмуть участь сорок два. Інші залишилися в Сандомирі з поручиком Новаком. Спілкуються з майором Червоної Армії Гайдаєм... Чернік знає, що товариша підполковника цікавить Пломик. «Так ест? Но то добже. Мувіми о Пломіку...» Дві-три доби тому нічого не було на цій горі. Пост постерунковий, десять-дванадцять фашистів. Зараз там артилерія...

— Пломик треба брати по-партизанськи. Тихо, без шуму. Ми допоможемо. У нас всі добре озброєні, є й гранати...

Скопенко слухав і дивився на посріблену місяцем висоту, яку треба брати неодмінно сьогодні вночі, на хвилясту гряди горбів, схожих на древніх богатирів у шоломах. А господарі міста стояли, тримаючи зброю напоготові, наче були його однополчани.

Умовний час початку операції «Орієнтир-61» — два сорок п'ять. Саме в цю пору бліднуть, пригасають зорі, місяць світить уже тьмяно.

І ось на Скопенковому годиннику — без чверті третя. Радист Арсен Плюц, який досі мав право тільки слухати, але ні за що не виходити в ефір, переключився з прийому на передачу.

До вершини Пломіку два — два з половиною кілометри. Людина, звична ходити в горах, подолає цю відстань за тридцять-сорок хвилин, коні — за годину. Звичайно, стріляти знизу, та ще коли мішені визначені приблизно, вельми невдячна справа. Головні сили полку в складі двох батальйонів і підтримуючих їх підрозділів прориватимуть оборону фашистів в зоні шосе й західної околиці. Хоч взяття Пломіку — допоміжна операція, але у кожного бою своя арифметика. Так і з Пломіком... Ходити в рукопашну на четвертому році війни не резон. Варіант, запропонований артилеристами, більше сподобався командирові полку. Його й здійснювали. Нехай ті, що на Пломіку, відчують, що таке «бог війни». Потужний артилерійський примусить їх відповісти. Ось тобі й координати. Батареї відкочують на запасні, ворог, відкривши вогонь по них, ушіймає облизня, а себе демаскує.

— Зв'язок є, товаришу підполковник. Відповідає «Береза-1».

— Ми на місці, товаришу «Перший»... — голос Веремія звучить бадьоро, з добре знайомою жартівливою інтонацією. — Прибули, слава богу, усією компанією. Нікого по дорозі не загубили, ніхто не відстав. Настрій на всі сто. Мої хлопці разом з твоїми пішли на пшавір... У нас тут, Василю Федоровичу, видно, хоч голки збирай. Місяць світить, а ще й техніка німецька підморгує собі і нам. Так що не заблукають слідопити.

— Все зрозуміло, Іване Миколайовичу. Через дві-три хвилини просалотує Безкровний. Стеж!

Плюц переключився на прийом. Одна за одною відповідали батальйонні рації. Князеву довелося попрацювати ножицями... Горлов довго шукав броду через притоку — знайшов. Ковальчук теж на коні: місцеві патріоти передали йому портфель з монографією, хазяїн німецький майор, машина якого підірвалася на партизанській міні. У портфелі плани мінних полів...

Кукурудзяні плантації починаються на околиці Злоти. Стебла високі, важкі качани боляче б'ють по грудях, по обличчю. Піхота іде навпростець, щоб зосередитися на рубежі атаки ще до першого залпу артилерії. За кукурудзою гречана нивка. Під ногами пахучі покоси. Поруч з командиром полку Безкровний, він майже біжить. Скопенко ледве встигає за ним. Нарешті — толока. У неї свій запах, міцний, чебрецевий.

Щось брязкотить, наче недалеко пасуться стриженої коні. Партизан-провідник Францішек свистом подає сигнал. Йому відповідають. Владислав Брушкевич пояснює:

— Це поранені коні з гітлерівського обозу. Селяни їх тайкома лікують, пасуть громадою. Використають на сівбі озимих. У темряві проти неба вимальовуються силуети гармат. Обслуга завмерла на своїх місцях. Офіцер зробив крок уперед.

— Товаришу підполковник, друга батарея готова відкрити вогонь по ворогу. Командир батареї старший лейтенант Гриценко.

Скопенко прийняв рапорт, махнув енергійно рукою.

— Давай, Микола! Щоб летіла з фашистів луска.

За мить пролунала команда:

— Залпом по ворогу, вогонь!

Зблискували язики полум'я, здригалися гармати. Поле освітлювалося спалахами. З Пломику докотилося відлуння розривів.

— Вогонь!

Ще один залп, колективний. Та ось після короткої паузи командир батареї, мов диригент за пультом, знову підняв руку.

— Повзводно, дистанція три кілометри, приціл той самий. Вогонь!

Ближче до Скопенка стояв взводний, лейтенант Гончаров. Басовитим «дияконським» голосом лейтенант повторював команду услід за Гриценком.

Безкровний, нахилившись до підполковника, кричав йому у саме вухо:

— Ми з майором Ромасом розписали все, як по нотах. Партитура на повних десять хвилин. Спершу накрили гору вогневим ковпаком, потім вдарили по котловині. Ну, а зараз снаряди лягатимуть в шаховому порядку по площадках...

Увагу Скопенка привернув незвичний шум. Він обернувся. Стривожені коні, що паслися на горбі, підкоряючись інстинкту, скакали на вогонь. Скакали важко, тупаючи спутаними ногами. В передсвітанковій імлі миготіли бинти...

Метрів за двісті від батареї розірвався німецький снаряд.

— Ключуло! — зраділо, хоч стріляли вороги досить влучно, обізвався Безкровний. — Командуй своїм, Миколо, на запасну...

— Залишаю вас, товаришу пачарт. Мене піхота жде. До зустрічі на горі!

...Нарва упевнено вибирала шлях, немовби усе життя призначував її хазяїн ходити у темряві. Обминала пеньки, ями. Стежка петляла понад невисокою огорожею цвинтаря. За ним — батареї артдивізіону Ромаса — головні його сили. Який уже раз зводить їх доля в бою...

Чорнявий, стрункий майор Ромас — господар бліндажа, — подає Скопенкові черепаший гладущик. Прохолодне, духмяне молоко пахне гірськими травами. Підполковник оглядає бліндаж. Це, власне, погріб у горі, схожий на старий підземний хід. Кажуть, що Сандомир має два «поверхи» з древніх часів. Фортеця, замок, костьоли, торгові ряди глибоко під землею з'єднуються переходами, що спускаються аж до Вісли. Підземний Сандомир виник ще під час нашествия ординців.

— Оце, Василю Федоровичу, п'єш молочко, а не знаєш, що воно перейшло лінію фронту, — жартує майор Ромас. — Заблукала корівчина, не вгледіли. А за нею услід і хазяйка до нас «просочилася».

Сутінки спускаються з гір, небо сіріє. Випростується, стає ніби крутішою гора. По ній ніхто тепер не стріляє. Зате з гори, навпаки, луплять та й луплять, наче з дредноута, оточеного противником у морі.

— Наші спостерігачі, Василю Федоровичу, засікли на Пломику півтора десятка активних точок. Давали вони нам духу! Кожна в середньому зробила, відповідаючи на наш вогонь, десь по п'ятнадцять-двадцять пострілів. Ну, а ми оцадніші. Розкоші такої собі не дозволимо, щоб на кожен снаряд снарядом відповідати.

— Сутужно з боєкомплектом?

— А коли у нас щедро було? Увесь час економимо. Здалеку возити доводиться, а попереду таких висоток ще багато.

Справді, розтяглися комунікації Червоної Армії на сотні й сотні кілометрів. А ще ж і промислові підприємства не всі з евакуації на старі місця повернулися. Матінко моя, скільки днів ті снаряди ешелонами везуть сюди з Уралу, Сибіру!

Передсвітанковий туман, густий, як молоко у відрі, піднімається з яру. Бойові групи сходять по кручах на висоту. Як тільки відгримить артилерія, почнеться штурм.

Скопенко вибрав собі спостережний пункт — яму від вивернутого бурею явора.

— Пора...

Звучать напутні слова командира полку. Козиряють йому Микола Шевчук, Григорій Пугач, командир кулеметників Пахомов, вихованець полку, який після госпіталю одержав звання молодшого лейтенанта. Під Бродами над щілиною Олега Пахомова пройшло три фашистських танки, два з них згоріли, підбиті ним... В Олеговій групі сьогодні двоє новобранців, його земляків. Жили на одній вулиці, вчилися в одній школі, тільки в різних класах. Їм по вісімнадцять, йому — двадцять один. Коли Пахомов привів їх до Скопенка, рекомендуючи в штурмову групу, той здивувався: чи не рано в кулеметники? «Я дружив з ними у школі, — відповів Олег. — В комсомол приймав». Так, суворі події історії прискорюють змужніння молодого покоління.

На залишеній Гриценком позиції знову й знову вибухають ворожі снаряди. Гуде угорі чужий літак, певно, фотографує місцевість. У німців є така оптика, що для неї ні темрява, ні хмари не перешкода. Нічого не скажеш, тямущий народ. Якби тільки нацистський дурман не запаморочував голів: подавай їм світове панування! Тепер і ці, на Пломику, дочекалися розплати. От-от подасть команду «вогонь» полковий громовержець Прокіп Ромас (мріяв він стати морським капітаном, ходив по комсомольській путівці «за три моря» до Японії і Китаю, у Сполучені Штати Америки, а довелося, бач, на війні прокладати інші маршрути...).

«Ну, що ж, ти, Прокопе Митрофановичу, мовчиш?.. Адже годинники наші ми звіяряли», — Скопенко дивиться на зеленкувату стрілочку. Здається, ніби й серце притишило ритм.

Раптом здригнулися гори. Загуло, зашелестіло грізно над головою. Повітря ураз стужавіло, здавило вуха і скроні. Молоденький телефоніст з острахом позирнув на Скопенка.

І одразу прискорився рух часу, обрій на сході взявся червоним, із закрайка землі, наче з бетонного доту, викотилося потривожене сонце. Три десятки стволів вивергали йому назустріч вогонь, здавалося, за кладовищем працює велетенський гарячий цех кузні. З Пломику, як із вулкана, ринув на долину грім розривів.

Ще тривала артпідготовка, коли почувалася стрілянина на західній околиці Злоти. Він упізнав звучання своїх автоматів, чужі стріляли не так гучно. Подзвонив Безкровному, адже та ділянка в зоні артилеристів: «З'ясуй».

Підійшов Чернік, на конфедератці біло-червона стрічка.

— Легалізуємося, товаришу пулковніку. Усі наші батальйони зараховані декретом до Війська Польського, — він став перед

Скопенком по команді «струнко». — Юж не тшеба псевдо. Ёстем офіцер нового Війська Польського Станіслав Ординка.

Скопенко приклав руку до кашкета.

— Поздоровляю, товаришу Ординка. Як то мувьон по-польську, на багнети! Нех жие Польська людова!

— Мої вояки вже зустріли як треба фашистів з цієї гори...

«Он воно що!» — зрозумів Скопенко, що то була за стрілянина.

Відлуння останнього залпу артпідготовки ще котилося над горами, а вже там, на Плюмику, почався штурм...

Висота ніби наблизилася до Скопенка, в стереотрубу видно було кожен кущ, кожне дерево. Дозорна вишка... Ну, що ж, збити її не важко. Але ж поблизу цеги атакуючих. І, крім того, той, хто наступає і вірить в успіх, мусить усі важливі об'єкти зберегти для себе.

Першим доповідає Олег Пахомов:

— Натрапили на телефонний кабель, рубаємо.

— Рубай його до бісової матері! Як там просуваються суди зліва?

— Обтікають вогневі точки. Я прикриваю станковим...

І вже на проводі підрозділ Шевчука.

— Петрюк, де лейтенант?

— На мінному полі, товаришу «Перший».

— Це далеко від тебе?

— Не близько. Можу покликати старшого сержанта Коновко.

— Клич.

Скопенко терпляче чекає хвилину, другу. Йому здається, що голос у телефоніста розвідвзводу був стривожений. Петрюк... Він з новеньких, не має достатнього гарту...

— Алло, Петрюк... Чого ж ти примовк? Послали за Ганною?

— Товаришу «Перший»... Дозвольте доповісти...

— Я слухаю.

— У нас тут нещастя... Та ось уже й старший сержант Коновко. Вона доповість.

Чути, як Ганна віддихується, певно, довелось повзти. У трубі відлуння близького бою. Б'ють станкові кулемети, цокотять автомати. Розриви гранат глухі, ніби з-під землі...

— Товаришу «Перший»? Слухаю вас.

— Це я вас слухаю, Ганно... Що там у вас трапилося?

Кілька секунд мовчання... Потім, як грім серед ясного неба, приголомшлива відповідь:

— На мінному полі загинув наш командир...

Скопенко застиг. Не повірив, що мова про Миколу Шевчука. Адже не названо прізвище... Ні, не може бути...

— Ти про лейтенанта Шевчука, Ганно? Про напюго Миколу? — Скопенко обернувся до тих, хто був з ним поруч. — Загинув лейтенант Шевчук, товариші, щойно...

Ординка першим порушив мовчання:

— Шевчук... Він не раз тайкома пробирався у Сандомир, виконуючи завдання командування. Мужня, щира людина... Ми його не забудемо. А висота ця, де він загинув, свята для нас. Тут дав бій фашистам ще у вересні 1939 року піхотний полк польських легіонерів. Нехай же спільні наші жертви будуть не

марними. Вічна слава багатирям землі радянської і землі польської...

Скопенко вислухав ці щирі слова в глибокій зажурі, так і не випускаючи трубки з рук, з якої долинали уривчасті сигнали.

— Це ти, Петрюк? Ганно? Так от... Старший сержант, командиром взводу призначаю вас... Вчепилися за гору, тримайтеся тепер зубами. Та стережіться тих проклятих мін, обійдіть їх. Скажіть бійцям, щоб не падали духом. Ми поспішаємо до вас. Кров за кров! Смерть за смерть! І ніякої гадаю пощади!

Доповідали один за одним командири штурмових груп, вони вже знали про смерть Шевчука.

— До зустрічі на висоті, товариші!

Ранок розгорявся все ясніше, обіцяючи погожий день.

«А Миколи немає в живих... Він не беріг себе, і я його не вберіг. Посилав у вогонь і в воду, у саме пекло»,— картав себе командир полку. Цілий рік вони з Миколою провоювали разом. Уперше взяв із собою лейтенанта на сміливу вилазку в Павлограді. Захопили станцію, військові ешелони на колях. Микола діяв безстрашно й вдумливо. Кілька годин утримували залізничний вузол, аж поки підспіла допомога. Відтоді не розлучалися, призначив Миколу командиром взводу.

...Тримаючись за гілля поваленого явора, спускався до яру. З ним десятків зо три бійців, партизани. Снаряди більше не рвалися на горі, та й сама вона не огризалася вогнем так зухвало, як уночі. Там кипів ближній бій.

Майор Ординка трохи випередив Скопенка, скорочував собі шлях, видираючись на скелясті кручі, як альпініст.

Потужний вибух попереду примусив усіх залагати. Потім грім розкотився вдруге. Посипалися з неба грудки і каміння. І все раптом ущухло, навіть автомати. Бій на Пломику пригасав.

Червоний стяг замайорів над бетонною брилою підірваного доту. З піднятими руками виходили з бункера гітлерівці. На артилерійській позиції щось чаділо. Скопенків теско, автоматник Василь Шур, і ще двоє червоноармійців обеззброювали полонених. Скрізь свіжі воронки, потрочені гармати. Штабелі снарядів розметало, присипало землею.

Ганна Коновко вийшла з бункера, доповіла:

— Висоту взято, товаришу підполковник. Розвідзвод зайняв кругову оборону. Чекаємо підходу артилеристів...

Під розчахнутим снарядом деревом лежить на плащ-палатці лейтенант Шевчук... Біля нього на посту, притискаючи до грудей автомат, молоденький борець, певно, з тих, що вперше сьогодні в бою.

Скопенко зупинився, взяв під козирок. Тіло лейтенанта покрито плащем. Ганна не стала й пояснювати, чому не може відкрити лице, він усе зрозумів... За цегляною казармою, що залишилася в спадщину від довоєнних часів, пролунав зал...

Дев'ятка ІЛів пройшла стросом над висотою, вони летіли в бік Опатувського шосе.

Скопенко з біноклем піднявся на замасковану серед дерев вишку. На ній залишений гітлерівцями польовий телефонний апарат, кулемет з патронною стрічкою, стріляні гільзи.

Навіть і без бінокля все перед Скопенком, як на долоні. За глибоким урвищем, що геть заросло деревами, крута триярусна

околиця Сандомира. Видно неширокі вулиці, звивисту дорогу. Чітко окреслюються оборонні лінії ворога: там іде бій. Не випадково польські легіонери у 1939 році саме на цій позиції за-тримали на кілька днів просування 6-ї армії генерала фон Паулюса... Місто — справжня фортеця.

Вогонь дедалі переміщується вліво, а це означає, що батальйони 1180-го примушують противника відступати, витискують його з центральних кварталів. Не змовкають автоматні черги, вибухи гранат...

...А тут, на східному схилі тільки-но взятої гори, воїни засинають землею братську могилу. «При штурмі цієї позиції втрати полку, — буде записано у донесенні про хід операції, — сім чоловік. П'ять рядових, один сержант, один офіцер».

Та є ще інша звітність — перед самим собою, перед тими, хто загинув, перед батьками їхніми й дітьми, перед вдовами-солдатками...

ЦЯ ГЛИБОКА УЩЕЛИНА, стіни якої самою природою оздоблені візерунчастими вапняками, наскрізь пронизані жиливим корінням дерев, знайома Скопенкові з розповіді Шевчука. Світло сонця проникне сюди десь опівдні, а зараз тут сутінки, сповнені таємничого шуму, не схожого на звичний фронтний. У кущах щось сокоче, попискує, скиглить, і ці, здавалося б, неголосні звуки існують самі по собі, гомін бою нездатний заглушити їх або знівелювати. Коридор, вимитий у кам'яній товщі водами древніх морів, навіював думки про велич і красу землі, коліски людства, про те, що життя вічне і завжди молоде, неповторне...

Ось велетенські дерева, повержені вибухом авіабомби. В одному оселя джмелів. Вони вже освоїлися після катастрофи, діловито сновігають в повітрі, одні приземляються біля лотка, інші вилазять з нього й летять вгору, всі в одному напрямку.

У дозорі бійці Шевчукового розвідвзводу й партизани. Вони на цих маршрутах господарі, у них свої дорожні знаки, своя система сигналізації: позначки на деревах і скелях, полишені на поворотах камінці... Азбука війни...

Урвище круто повертає на захід. Звідси знову видно околицю міста. Над потічком висить хиткий, ненадійний дерев'яний місток. Шумує, кипить вода, несе у долину сушняк і корчі, гримоче на перекатах.

Густий дим стелеться над шляхом, по обидва боки якого артилерійські позиції. Інтервал між пострілом і розривом зовсім малий, гармати б'ють прямою наводкою. Чути, як рохкає і висвистує ворожий десятиствольний міномет, повинка на Сандомирському плацдармі; на Курській дузі, на Дніпрі цих «кнурів» ще не було... Скопенків бінокль наближає зелену смугу вздовж шляху, за нею по жовтій ниві маневрують танки, ведучи на ходу вогонь. Округлі корпуси, довгі стволи з полум'ягасниками — «тридцятьчотвірки». Це й по них, певно, ще годину тому стріляли з Пломику гітлерівці. Тепер замовкли...

Арсен Плющ біля командира, прутик антени похитується у нього за спиною, радію включено на прийом. Радист напружено прислухається, міцніше притискає навушники. Сам він не вихо-

дить в ефір, ще не прийшов його час, фашисти дорого заплатили б, щоб запеленгувати рацію...

Скопенко орієнтує карту, перед ним західні квартали міста. Складки рельєфу, зелені насадження маскують об'єкти, тільки одна кам'яна споруда залишилася на виду — замок на кручі, а це вже не мало.

Брушкевич просить бінокль. Його цікавить Опатувська дорога.

— Ось де, товаришу підполковник, ключі від Сандомира... Ну, а будинок, про який ви питали, он він, це дім Длугача. В ньому ми з лейтенантом Шевчуком перечікували, поки мимо пройде гітлерівський патруль... Поблизу кілька важливих об'єктів ворожої оборони.

Виграний бій за Пломик наблизив розв'язку. Несподіваний удар з «нейтрального» напрямку розчленить гітлерівський гарнізон, сприятиме загальному успіхові.

Отже, передусім треба взяти на «мертвий замок» шосе. Та чи вистачить сил? Усі три батальйони введені у бій, Ковальчуків воює «перевернутим фронтом». Залишається особистий резерв Скопенка.

Рішення він прийме на своєму спостережному пункті. Березовий гайок — східний його кордон. Так було визначено місце дислокації штабу полку... Зовсім близько.

За старшого залишається лейтенант Пугач. Завдання: створити кругову оборону й чекати.

...БЕРЕЗИ, БЕРЕЗИ. Стрункі, дрібнолисті, ніби тисячі зелених метеликів сидять на гілках.

Троє ідуть, ховаючись між деревами, обминають галявини. Просіку пересікають пластунським способом: автомат у правій руці, спершу його уперед, потім за ним уже сам. Земля пахне торішнім прілим листям, досягаючими ягодами.

Раптом перед ними зона мертвих дерев, повалених артилерією і танками.

Колії широкі, прокладені гусеницями «тридцятьчотвірок».

Іх зупинив різкий, владний оклик:

— Стій, пароль! — голос чувся ніби з-під землі.

— «Береза». Ми свої,— відгукнувся Скопенко, називаючи не свій пароль, а позивний Веремія, бо саме його танки мусять бути тут у засаді.

— Один підходь, інші на місці!

Скрізь між деревами свіжі вирви з водою, сліди вогню. Зелене і обкладений мохом горбочок і над ним видно людину в чорному шоломі.

— Які ж ви свої, коли пароля не знаєте? — примирливо озивається танкіст, впізнавши, мабуть, віддалік свого. Ось він нахилився, зник і з'явився вже ближче, в ході сполучення.

— Це ви, товаришу командир полку? Ледве впізнав... А я... гвардії старшина Зубков. Пригадуєте, під Кременцем?.. Я тоді воював без машини, на броні з вашим десантом. Як у нас говорять, пішим по-танковому.

— А що тут робиш, товаришу гвардії старшина? Застряв у трясовині?

— Неходячий у мене танк, інвалід. Вчора підбили. Стріляти можу тільки з місця. Удвох з радистом очікуємо у засаді фронтів, а тут ви нагодилися.

Через кілька хвилин у навушниках, вручених Скопенкові, чути голос Веремія.

— Узяв таки свою гірку, брате? Знаю, знаю... Сповістив нам цю новину Григорій Іванович. А вона, до речі, та гірка, такі «чемодани» кидала на нас, ніби тут не лісок безрезовий, а лінія Мажіно.— Веремій помовчав трохи, а коли знову заговорив, то вже не так жваво, навіть з досадою: — Довго ми шпортаємося, товаришу піхото! Воюємо «перевернутим фронтом»... А ти ж обіцяв зовсім не таке...

— Розмова не телефонна, товаришу «Береза». Треба негайно зустрітися.

— Ждемо. Усе начальство тут, крім тебе. Але не ризикуй, пришло бронетранспортер. До речі, Василю Федоровичу, тобою цікавиться генерал. Призначає нам з тобою побачення в Сандомирі. Чуєш, піхото?

Ніколи так швидко не біжить для людини час, як на війні. Ти втратив годину, ворог її знайшов. Колись записав до свого щоденника вислів Олександра Суворова, почутий на лекції в академії: «Гроші дорогі, життя людське дорожче, а час — дорожчий за все».

Наближаючись на вереміївському бронетранспортері до нового КП, обладнаного без нього начальником штабу, Скопенко побачив віліс Вехіна. Генерал умів встигати туди, де його присутність найбільш потрібна. Час, протягом якого вони не бачилися, вмщав у собі багато важливих подій.

Трофейний «Телефункен», який штабісти возили із собою, говорив голосом Левітана... Передавали зведення Радінформбюро за шістнадцяте серпня. Вехін потис Скопенкові руку і продовжував слухати. «На північний захід від міста Сандомир наші війська продовжують вести бої по розширенню плацдарму на лівому березі річки Вісла. Противник чинить шалений опір. За кожний населений пункт і висоту ідуть жорстокі бої. Радянські танкові і піхотні частини зломали опір німців і увірвалися на вулиці міста Сандомир...»

Підвівся Вехін, вимкнув приймач.

— Як бачите, Василю Федоровичу, загальну ситуацію під Сандомиром Москва знає не гірше за нас. Шістнадцятого увірвалися, два дні тому. Комендант Кремля готує салют. На нашу з вами честь... А ми ще в дорозі... Ні, це не докір, констатація факту.

У просторому бліндажі, крім Вехіна, начальник штабу полку Трибой, комбриг Веремій, командир арtdивізіону Ромас. І незнайомий танкіст. На комбінезоні гвардійський знак. Хто він? Скопенкові не хочеться, щоб цей незнайомий капітан чув, як зараз даватиме їм «прикурити» комдив. Графік штурму порушується...

Генерал Вехін наче підслухав його думки.

— Капітан Васильєв, офіцер зв'язку. Прибув зі мною. Генерал-лейтенант Пухов дає нам ще одну гвардійську танкову бригаду. Тепер, Василю Федоровичу, полк і дивізія в цілому мають змогу швидко реалізувати план визволення Сандомира, чи не так? — Генерал висловлювався різкувато, він все ще був під

впливом почутого по радіо і не приховував цього. — Усякий штурм, а особливо такого великого міста-фортеці, має два етапи: облога, а потім вирішальна атака. З першим ви впорались...

Потужний гуркіт танкових моторів, ляскіт гусениць перервав розмову. Гвардійський капітан-танкіст підхопився.

— Дозвольте, товаришу генерал, зустріти своїх.

— Добре. Ідіть. Від мого імені запросіть сюди своє начальство. Ми з вашим полковником Готовським знайомилися на Дніпрі. Добре його пам'ятаю.

Через кілька хвилин до блндажа увійшов полковник Готовський. Чітко відрепортував генералові. Те, про що він доповів, підтверджувало сказане раніше Вехімом. Ворог намагається врятувати сандомирський гарнізон, вивести його з облоги...

Скопенко оцінював нову ситуацію. Танки... Свій резерв він посадить на броню. Терпляче чекав, поки Вехін уточнював з новоприбулим комбригом бойове завдання.

І ось, нарешті, настала його черга.

— Несподіваний контрудар гітлерівців на шосе на світанку відстрочив на кілька годин здійснення нашого варіанта... Але ще є час. Танки і наша піхота у взаємодії здатні довершити розгром ворожого гарнізону.

Вехін жваво відгукнувся на слова Скопенка:

— Це, я розумію, заявка на сьогодні? Так! Чуєте, товариші танкісти?

Веремій стримано мовчав, Готовський не поспішав з відповіддю. Думає про свою бригаду. Гвардійці цілий місяць на передовій, мають чималі втрати. Генерал Вехін це добре знає. Літня кампанія дорого коштувала. Бригада потребує поповнення танками, людьми. Не крапці справи, певно, і в підполковника Веремія.

— Ну, то як з заявкою піхоти, товариші? — перепитав нетерпляче Вехін.

Полковник Готовський зітхнув.

— Як треба, то треба, товаришу генерал. Зробимо!

Веремій схвально кивнув головою.

...І запрацював польовий телефон, атакували ефір радисти.

На штабній карті все нові і нові уточнення. Найближче до центру міста знаходиться перший батальйон 1178-го полку, очолюваний капітаном Муліковим, йому вишало штурмувати гітлерівців, що засіли в ратуші. Над нею сьогодні мають замаяорити радянський і польський прапори. Другий важливий об'єкт — фортеця, поблизу неї ворог тримає наступаючих під кулеметним вогнем, вперто контратакує. Гайдай інформує, що три його штурмові групи вдруге атакують роздоріжжя, де схрещуються міські магістралі. На його думку, фашисти почали відхід на північний захід, в район цегельні, де багато польової артилерії і закопаних в землю танків.

Скопенко глянув на сонце, яке вже стояло в zenіті: «Мало у нас часу, зовсім мало».

ЗАМПОЛІТ ВЕРЕМІЙВСЬКОЇ БРИГАДИ гвардії майор Спригін зустрічав екіпажі поблизу підбитого «тигра», вважаючи, мабуть, що кращої наочної агітації перед боєм і не треба...

— У першу чергу климовський танк готуй,— радив він заступнику командира техроти.— Знову підранили. Разом з механіком-водієм попрацюй, він усі болячки машини знає. Після Сандомира зробимо повну діагностику і — на капремонт, але тільки після Сандомира...

І Спригін уже біля іншого танка, закіптюженого, подзьобаного. Що нарobili прокляті «фаусти»! Добре, що хоч третя ціла й неушкоджена машина.

Хвилин за п'ятнадцять-двадцять вереміївську бригаду зібрано.

— Зупинилися ненадовго, Василю Федоровичу,— говорить Веремій.— Все, що може рухатися і стріляти, піде у бій. Я дав команду по радіо своїм, щоб запасалися гранатами. Доведеться воювати і по-піхотному. Під'їхав до ворожого окопчика чи до вогневої точки,— глуши ворога кишеньковою артилерією: шкода тільки — через люк далеко не кинеш.

— А десантники що робитимуть, товаришу комбриг? — чути з-під танка молодий задержуваний голос.— Їм зверху видніше, куди кидати.

— Це ти, Корабльов? — нагинається до танкіста замполіт.— Не доводилося, певно, тобі брати участі у вуличних боях. Поговори он з Іваном Хоменком або з Ібрагімовим. Якби не гранати, не вирвалися б вони з підбитого танка.

Скопенко уперше бачить Корабльова. Йому, мабуть, ще й двадцяти немає. Юнак з екіпажу Климова... Такий же, видно, меткий, як і його командир.

— Де ж це ваші десантники, товаришу підполковник? — Корабльов провів долонею по броні.— Вам од нас відриватися не резон. Як, до речі, і нам од вас. Взаємодія, товаришу командир полку, я вам скажу...

Веремій перебив бійця:

— Ти, хлопче дорогенький, нам голови не забивай. Поменше балакай, а готуй свою машину, щоб вона не підвела тебе. Зрозумів? Ну от: А тобі, товаришу Климов, наказ: підеш із своїм взводом за нами, так би мовити, в авангарді...

— Єсть, їти в авангарді! — Климов хвацько козирнув, крутнувся на каблучках й побіг, вигукуючи команду: — Взвод, по машинах! Атакуємо вогнем і колесами... Люки закрити! — Ще за мить почувлося: — Ібрагімов, заводь!

Першим рушив бронетранспортер Веремія. На гребені балки машина притишила хід. Скопенка хитнуло, він побачив, як з-під климовського танка кільцями викотився синій дим. Сизуваті хмарки попливли над видолинком. Комбриг увімкнув рацію. Викликав командирів. Бронетранспортер перевалювався з боку на бік, під колесами хрускотіли полеглі стовпи березового сухостою. Перед просікою водій обминув вщерть залиту іржавою водою вирву, утворену, як видно, вибухом потужної авіаційної бомби.

— Я «Береза». Я «Береза».

За кілька хвилин Веремій надибав-таки потрібного йому спостерігача з трофейного «тигра».

— Збирайте своє манаття, Зубков. Передбачається передислокація. Що там у вас нового?

— Нового ніц нема, товаришу «Береза». Тільки й того, що противник заворушився. Годину тому вперше на передньому краї з'явилось кілька «пантер». Поки що самоходи не стріляють,

бережуть, як видно, снаряди, але періодично, ніби навмисне, демонструють свою присутність.

— Це в них не новий прийомчик,— констатував комбриг,— залякують нас.

— Так точно, товаришу «Береза». «Фігаро тут, Фігаро там». Мовляв, нас багато.

Веремій звернувся до Скопенка:

— Не дамо їм розгадати головний напрям танків. Перший взвод атакуватиме лівіше і без десанту, так, неначе нас цікавить західна околиця...

На рубежі атаки бойові машини з невимкненими моторами чекають сигналу. Залишилися лічені хвилини. Скопенко прислухався. У глибині березового гаю іржали коні — там зосереджувався полковий обоз.

Три постріли ракетниць — і ніби розступилися красуні берези. Набираючи швидкість, танки з десантом на броні пішли в наступ. Скопенко, одягнувши каску, оглядав ворожі позиції, підступи до них. Використовуючи рельєф місцевості, з видолинки на передній край поспішали червоноармійці з протитанковими рушницями, їх прикривали автоматники. За півсотні метрів від напівзруйнованої дачі з червоним дахом розмістилися «сорокап'ятки». Вони вели вогонь по стандартного типу цегляних будинках, їм активно відповідали ворожі міномети. «Десь тут,— пригадував Скопенко,— на розмитій повинню старій гаті спостережний пункт Ковальчука». Дюжина танків вереміївської бригади, маневруючи між розривами снарядів, наближалася до околиці. Десантників на броні не видно, певно, знайшли собі «роботу» в траншеях та на вузьких вуличках передмістя. Бій тільки розгорався. Справжня ж баталія гриміла ліворуч, на Опатувському шосе, де наступали танки гвардійської бригади. Ревисе моторів, вибухи снарядів не змовкали ні на мить, але частина шосе, яку добре видно з бронетранспортера, обезлюдніла. Ворог відступав.

Бронетранспортер Веремія зупинився перед балочкою. Тут Скопенкові вже можна було й «спішитися», зблизька коригувати бойові дії батальйонів. Раптом поруч у землю врізався снаряд. Грудки чорної торф'янистої землі затарабанили по броні. Ще один розірвався трохи оддалік.

— Пристрілюється, собачий син,— вилаявся підполковник Веремій.— Приїхали, виходь, Василю Федоровичу. Ану, Гришо, крути в балочку! — віддав наказ водієві.

— Будемо прощатися, Іване Миколайовичу. Я пішов... до своїх. Он, бачу, бліндажик комбата.

— Бувай,— ніжно доторкнувся до Скопенкового плеча Веремій. Ще трохи постояв, потім поліз на бронетранспортер до раці: — «Волга!» «Волга!» Це я, «Береза». Ти, Климов? Бачиш казарми? Отож і беріть їх на мушку. Атакуй! Атакуй на повній швидкості. Буду на танку Фоміна. Що? Чи дозволяється стріляти по казармах? Можна. Це ж тобі не пам'ятники архітектури. Тільки-но саме звідти по моїй машині шандарахнули... Здається, «пантера».

Позирнув у той бік, куди пішов Скопенко, але його вже не було видно.

Климовські танки минули бронетранспортер, зникли з поля зору. Через кілька хвилин біля казарм, за якими спостерігав

Веремій, у різних місцях почали рватися снаряди. Стріляли термітними, бо вогонь розповсюджувався швидко, багряні вихори стрибали з даху на дах, палахкотіли й серед кущів та дерев. Звідти невдовзі виповзли на дорогу, позначену білими стовпчиками, приземкуваті танки-амфібії, услід за ними з'явилися самохідні гармати і танк-тягач без ствола з величезним фургоном на буксирі. Колона прямувала до кам'яного містка у низинці. Та тут де не взялися пікірувальники з червоними зірками. Різкий пошвист скинутих бомб супроводжувався громом вибухів. Бомбардування тривало лише дві-три хвилини, літаки пішли собі низом над дорогою далі, а на землі, як трохи розвіявся дим, не було вже ні моста, ні самоходів, ні смугастого фургона.

Цей сміливий і точний удар авіації спостерігали і Скопенко з Ковальчуком. Те, що гітлерівці тікають з-під вогню не в центр Сандомира, а за його межі, свідчило — в блокованому гарнізоні почалася агонія. Можливо, та її фаза, коли вже ніякими засобами генерали не можуть втримати своє воїнство в покорі. Ворог чекав удару зі сходу в лоб і прорахувався... Через багато років гітлерівський генерал Курт Тіппельскірх у своїх мемуарах визнає: «Удар виявився настільки сильним, що розгромлені були не тільки дивізії першого ешелону, але й досить значні резерви, підтягнуті за категоричним наказом Гітлера...»

І все ж гарнізон ще чинив шалений опір, чіплявся за свої укріплені пункти, як потопаючий за соломинку. В оточенні безглуздо гинув особовий склад чотирьох дивізій. Лише за останні два-три дні під Сандомиром було знищено понад 100 ворожих танків і самохідок, більше двохсот гармат, 12 тисяч солдат і офіцерів. В полон потрапили 1550 гітлерівців.

Нарешті на кінець дня 18 серпня 1944 року частини і підрозділи, які визволяли Сандомир, зустрілися в центрі міста. Над дров'яною ратушею капітан Микола Муліков і автоматник Микола Крюков підняли польський і радянський державні прапори.

Звідси, з ратуші, було надіслано бойове донесення командарму Пухову про визволення Сандомира.

ЗАМПОЛІТ РОДЕНКО повернувся від Ковальчука на КП. Штабні офіцери були в зборі, трудилися над картою міста, підводили підсумки операції. Десятки пронумерованих квадратів заштриховано червоним олівцем — постарався майор Трибой. І скрізь точні дані, вказані навіть години і хвилини, коли було вибито фашистів.

В цю ніч Москва салютувала переможцям, живим і мертвим...

По-своєму салютували Карпати. Верховий вітер пригнав звідкись сині хмари, заткав ними небо. Блискавки пальнули у темряві, потім на землю ринули потоки води. Знову і знову розкочувався над Повіслям, над темним громадям карпатських відрогів могутній грім.

Та прийшов ранок, а з ним і давно не знана тиша. Вимиті дощем будинки ніби помолоділи, ожило, повітлішало листя на деревах, квіти у парках і садибах городян випросталися, дощові краплі заіскрилися самоцвітами у траві.

Танки і гармати, машини з піхотою, що розмістилися на околицях, закрили місто надійним щитом, гарантуючи йому спокій

і мир. А в центрі на вулицях з'явилися солдатські кухні. Над ними кучеряво стелився дим, кухарі, відклавши автомати набік, варили пшоняні і гречані каші для наймолодших польських громадян, для хлопчиків і дівчаток, які виголодалися за довгі дні окупації.

Минув деякий час, і жителі визволеного міста дізналися, що полк, яким командує підполковник Василь Федорович Скопенко, віднині і навіки іменуватиметься Сандомирським. Стало відомо і те, що Скопенко Указом Президії Верховної Ради СРСР удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. У ці знаменні для міста дні сандомирці писали у листі до Героя: «Ви врятували наше місто, наше життя. Ми завжди будемо вдячні вам!..» Депутати міської Ради Народової хотіли влаштувати зустріч у ратуші, але Скопенка вже у Сандомирі не було. Його полк продовжував переслідувати гітлерівців, гнати їх з польської землі.

НАПРИКІНЦІ ЛІТА польська територія на схід від Вісли з населенням понад 5 мільйонів чоловік була очиснена від гітлерівських окупантів. У бойовому строю поруч з воїнами Червоної Армії мужньо билися жолнежі 1-ї і 2-ї армій Війська Польського. Визволяючи все нові й нові міста і села, радянські солдати з честю й самовідданістю виконували свій інтернаціональний обов'язок. Завершити визволення усієї Польщі Верховне командування доручило військам Першого Білоруського і Першого Українського фронтів. Висхідним рубежем для рішучого наступу обрали було Віслу з трьома плацдармами, створеними на її західному березі.

Прорив ворожої оборони в районі Сандомира здійснювала 13-а армія генерала Миколи Павловича Пухова.

Майже чотири місяці готувалися полки до зимового наступу. Командири, політпрацівники, воїни-комуністи роз'яснювали в ротах і дивізіонах історичне значення визвольної місії Червоної Армії для поневолених фашистами країн Східної Європи.

Готувався і ворог. Він розумів значення Сандомирського плацдарму у стратегічних задумах радянського командування. Чекав удару і готувався відповісти на нього.

Початок генерального наступу було прискорено у зв'язку з проханням західних союзників: вони зазнавали серйозних невдач у Арденнах.

Початок операції було призначено на 12 січня 1945 року. О четвертій годині п'ятдесят хвилин темне небо за Віслою освітлювалося яскравими спалахами залпів «катюш». Кожний із п'яти передових батальйонів підтримувався вогнем двох-трьох артилерійських або мінометних полків. Ось уже їх вогонь перенесено на другу і наступну лінії траншей.

На сьому годину ранку наші передові батальйони зайняли дві траншеї першої позиції. Їхню атаку ворог сприйняв як загальний наступ і ввів у дію всі свої вогневі засоби. Це дозволило уточнити систему вогню противника.

О десятій годині ранку почалася артилерійська підготовка.

13-а армія мала більше двох тисяч гармат і мінометів. На період артпідготовки підключена була і важка артилерія сусідньої 3-ї гвардійської армії. Плацдарм вкрився суцільною завісою диму

і вогняних спалахів. Танки і самохідні установки з десантами вийшли на рубіж атаки. Стрілецькі взводи, які слідували за ними, розсипалися в цеп. Готуючись відбити атаку, противник вивів з укриттів уцілілу живу силу і вогневі засоби.

Та це була фальшива атака. У ній брали участь по одному взводу з кожного батальйону. За справжніми танками на тросах тягнулися макети танків і самохідних установок. Викочувалися дерев'яні гармати. Ще не встигли гітлерівці розгадати цей маневр, як на них знову обрушився могутній вогневий вал і пішли в наступ добре підготовлені для прориву ворожої оборони штурмові батальйони.

...Для швидкого завершення прориву через проміжки у бойових порядках дивізій 13-ї армії командуючий фронтом увів у бій 6-й гвардійський механізований і 10-й гвардійський добровольчий Уральсько-Львівський танковий корпуси. Збиваючи загони прикриття, ламаючи опір противника на проміжних рубежах, могутня лавина радянських танків ринула на захід. Військова рада 13-ї армії організувала переслідування гітлерівців основними силами першого ешелону.

350-а дивізія знаходилася в другому ешелоні. Шлях Скопенкового полку проліг через Злочев, Гросс-Вартенберг, Волау — з виходом на Одер. Зав'язувалися бої з невеликими гарнізонами, з окремими загонами, які намагалися вирватися з оточення. Та головне для полку Героя Радянського Союзу Василя Федоровича Скопенка було ще попереду. У східній Померанії гітлерівське командування збирало контрударне угруповання «Вісла». Гітлер перекидав сюди з західного фронту чотири танкові дивізії і до шести піхотних, а також дивізії з Прибалтики і Східної Пруссії. Все це концентрувалося поблизу довоєнного німецько-польського кордону.

У другій половині січня дивізія Вехіна форсованим маршем виступила на Одер.

Колони військ з машинами, обозами рухалися по фронтовій накатаній дорозі, де вже раніше з боями пройшли танки і моторизовані війська. Стародавня польська земля Броцлавщини, але скрізь німецькі вивіски на магазинах, ресторанах, німецькі книжки і журнали за вітринами. Напис на стіні будинку з червоної цегли: «Солдати фюрера! Вас чекає перемога або Сибір». Гітлерівські вояки, звичайно, боялися Сибіру, яким лякав їх імперський міністр пропаганди, але ще більше боялися концтаборів, де, як відомо, існували спеціальні каземати для «внутрішніх» ворогів, тих німців, що не хотіли служити кривавому режиму Гітлера.

...І на марші, як у бою. Виділені мобільні підрозділи прочісували ріденькі, на німецький лад упорядковані навколишні гаї, великі бауєрівські ферми, звідки часом до них виходили з білими прапорами перелякані господарі. Учорапні раби-наймити «остарбайтен» від радості плакали і сміялися, обіймали червоноармійців, виносили їм гарячий чай, сигарети... На третій день розвідники 1180-го полку доповіли, що в кількох кілометрах від шосе, біля міста Гросс-Вартенберг, іде бій. Ганна Коновко повідомила: неподалік, у засніженому яру, ховаються цивільні — місцеві жителі, здебільшого старі жінки й діти. Вони тікали від Червоної Армії за Одер, але не встигли.

Скопенко слухав зацікавлено.

— А фашистів переодягнених серед твоїх цивільних немає, як гадаєш? — запитав у Ганни.

— Дідько їх знає, товаришу командир полку. Ручатися не можу.

— А ти наче співчуваєш їм, Ганно? — пильно подивився на розвідницю.

Вона опустила очі, промовчала.

Після короткої паузи Скопенко запитав:

— Недалеко, кажеш? Ану, бери, Ганно, коня. Проскочимо тури.

Ординарець і перекладач в одній особі Петрович осідлав Нарву. Подали коня й Ганні. Присутній при їхній розмові замполіт Роденко кивнув лейтенанту Досужому, новому ад'ютантові, мов, скачи і ти.

М'яко падав сніг. Сіренські пташки безшумно перелітали з гілки на гілку, струшуючи крихку, іскристу паморозь.

Ганна впізнала поворот і попустила повід, спрямовуючи коня в густу посадку.

Петрович підвівся на стременах, прислухався.

— Чуєте, гупають? Вони озброєні сокирами...

— Сокира — не зброя, — спокійно мовив Скопенко. — Без сокири в лісі не обійдешся, зимою особливо. Щось ніби тешлом повіяло...

Справді, на галявині палахкотіло невелике багаття. Потріскували у вогні сухі сучки, бралася жовто-голубим димом свіжа хвоя. Довкола юрмилися люди різного віку, здебільшого жінки й діти, одягнені хто в чому. Здається, і не почули, як під'їхали до них вершники.

— Гутен таг, — подав голос підполковник Скопенко.

Відчув на собі одразу погляди сповнених жахом очей. Якась дитина заплакала, спершу тихо, потім сильніше.

Сивий чоловік вийшов з гурту і звернувся до своїх.

— Що він їм сказав? — спитав Скопенко в Петровича.

— Сказав, що по своїй волі піде заложником...

— Ну й комедія! — не стримався Скопенко. — Скажіть їм, що нам заложники не потрібні. Нехай розходяться по своїх домівках, не мучать себе і дітей. Скажіть, що я, командир військової частини, гарантую їм недоторканність, чи як там по-їхньому. Словом, гарантую від імені Радянської влади.

Поки ординарець швидко перекладав, Скопенко думав з гіркою:

«Ось що несе людям фашизм... Це не тільки кров і смерть для мільйонів, це й страшна отрута, яка паморочить свідомість цілого народу, спустошує його душу...»

Поверталися у штаб стомлені, наче прорубували сокирою просіку, щоб вивести блукачів на дорогу. Виявилось, літній німець не сам таке надумав — йти в заложники. Місцевий багач, хазяїн ресторану, боявся, що його в першу чергу схоплять більшовики, і замість себе вирішив «підставити» іншого. За таку «послугу» розрахувався готівкою, ще й вексель виписав на пред'явника. Призналася в цьому дружина добровільного кандидата в заложники.

В ЕФІРІ ВЄХІН.

— Не спиш, Василю Федоровичу? А я все вагаюся, будити тебе чи не будити. Новина є.

— Яка саме, товаришу генерал?

— Приємна. Кадровики зверху дзвонили. Вимагають з тебе могорич. Догадуєшся, за що? Ну, та добре, скажу. Присвоєно тобі чергове звання. Достроково. А чому? Масштабно воюєш. Знають тебе, Василю Федоровичу, і в штабі фронту, і вище. Думаш, не задрю? Щоб одержати таке звання, я чверть віку прослужив. Так що поздоровляю, товаришу полковник!

— Служу Радянському Союзу!

— І добре служиш, Василю Федоровичу. Спасибі. Гляди, не зазнавайся. Та про це поговоримо завтра, запрошую тебе на сніданок. О сьомій годині ранку жду.

— Спасибі, товаришу генерал.

— До речі, ввімкни о двадцять третій нуль-нуль приймач. Передаватимуть наказ Верховного. На честь нашого Першого Українського салюту буде. Вийшли на Одер!

Командний пункт Скопенка в дерев'яному флігелі на території невеликого фільварку. Хазяїн утік, не залишив на фермі жодної худобини. Може, погнав своє хазяйство за Одер, а може, інтенданти вермахту експропріювали. А в будинку все на місцях. Рояль, килими. На стінах портрети вусатих альпійських стрільців в оздоблених пір'ям капелюхах. Гобелен, на якому зграя хортів мчить за худим, зацькованим вовком.

До салюту залишається хвилині п'ятнадцять. Може, написати листа додому, похвалитися новим званням? Але ні, це він зробить пізніше, коли на власні очі побачить документ, почепить на погони третю зірку. А ще краще послати знімок. Є в полку вже й свої фотографії.

Увімкнув радіоприймач. Московський диктор читав матеріали засідання, присвяченого двадцять першій річниці з дня смерті В. І. Леніна. «...Хоч би які були спроби нашестя на Росію і воєнні заходи проти Росії, а таких спроб ще, мабуть, буде не одна, але ми вже загартовані нашим досвідом і на підставі фактичного досвіду знаємо, що всі ці спроби розсиплються на порох. І після кожної спроби наших ворогів ми будемо виходити сильнішими, ніж були до них» *.

І, наче на підтвердження ленінських слів, зачитуються накази Верховного, адресовані командуючим військами: Першого Білоруського фронту — маршалу Г. К. Жукову, Другого Білоруського — маршалу К. К. Рокоссовському, Першого Українського — маршалу І. С. Конєву, Третього Білоруського — генералу армії І. Д. Черняховському.

До командира полку прийшли послухати Москву Роденко, Трибой, Безкровний. Вітають один одного з виходом рідної 13-ї армії на Одер. І ніхто з них ще не знає, що у Василя Федоровича сьогодні й своє особисте свято...

Щоправда, майор Трибой хитро посміхається, поглядаючи на похідний командирів кітель з прим'ятими погонами.

Уранці Скопенко вмився снігом, розтерся рушником, задоволено щось мугичучи. Коновод підвів до ганку Нарву. І тут

* В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, с. 339.

з'явилися ранні гості — Роденко, Трибой, Зубавленко. В руках у Зубавленка смушкова папаха.

Ніяковіє Василь Федорович, але папаху бере. Ось уже й надів, узявся руками в боки.

— Чим не козак! — жартує.

У Вехіна зібрались начальник штабу дивізії, командир артилерійського полку, начальник розвідвідділу дивізії.

— Встати! Струнко! Слухай наказ!

Прочитавши наказ про присвоєння Скопенкові звання полковника, Вехін вручив йому новенькі погони.

— А що, товариші, — звернувся генерал до присутніх, — може, засватаємо Василя Федоровича на посаду мого заступника? У нас вакансія. Він заслужив і таке підвищення. Нехай звикає до масштабності... Скінчиться війна, і кадри, які пройшли бойове загартування на фронті, становитимуть кістяк армії, її золотий фонд. Багатьох з вас, товариші, і після перемоги не скоро відпустять «на гражданку».

— Я ніколи не мріяв про військову кар'єру, товаришу генерал, — признався Скопенко. — І зараз мені не хочеться загадувати наперед. Обставини самі покажуть. Але, якщо говорити чесно... Мені навіть сниться, що я знову вчитель, викладаю фізику...

Генерал подивився на Скопенка з докором, але не сказав нічого...

ОПІВДНІ ПОЛК знову на марші. Командир разом із штабом, як завжди, в центрі колони. До Одера — денний перехід.

Падає густий сніг. Між сосон ходить бойовий дозор у білих маскхалатах. Полк звечора отримав наказ на форсування. Для кожного батальйону визначені місця переправ, поділено понтони, човни. Січень, а морози нікудишні, крига на Одері зовсім тоненька, і піхота не пройде.

Ось уже перші ряди на узліссі. Ліворуч — невелике селище, праворуч — засніжене поле. На обочині старі верби. Десь близько Одера...

Німецький літак з'явився над колоною військ несподівано. Не стріляв, не скидав бомб. Скоро й зовсім зник у хмарах, розтав на очах. Полкова колона прискорила крок.

Та ось літак з'явився знову, летів уже вздовж колони над автострадою. Це стривожило людей. Почулися вигуки: «Повітря, повітря!» Колона зламалася, стала розсипатись, солдати лягали на сніг, деякі побігли в ліс.

Голосно подав команду Скопенко: «Лягай!» За мить ніби спорожніла дорога.

Та ворожий літак встиг зробити своє — скинув бомбу, яка вибухнула в центрі колони. Лише одну бомбу.

У типі, що настала після вибуху, почувалася команда «відбій». Солдати піднімалися, обтрушувалися, поверталися в стрій. І тільки поблизу від чорної вирви хтось лежав без руху. Одними з перших підбігли туди лейтенант Досужий, ад'ютант командира полку, і Тая Царьова, потім уже — замполіт Роденко, майор Зубавленко. На дорозі лежав командир полку. Очі його нерухомо дивилися в небо. Крізь міцно стулені губи збігала червона цівка. Він ще дихав, ледь чутно стогнав... Царьова приклала вухо до його

грудей, та одразу й відсахнулася. Закрила лице руками, не могла вимовити й слова. Але всі зрозуміли... Суботній день 27 січня 1945 року на підступах до ріки Одер був для Василя Федоровича Скопенка останнім.

А лист, написаний рукою Василя Федоровича, ще довго йшов у Верблюжку, що на Кіровоградщині:

«Дорога Ганночко! Сьогодні для мене велике свято. Мені присвоєно звання полковника. Дав присягу бити ворога ненависно-го ще дужче, до повного його скону». У конверті фотографія...

У Сандомирі, в гербовому залі стародавньої ратуші, зібралися депутати на своє надзвичайне засідання.

«...Міська Народна Рада схилиє голову перед пам'яттю Героя Радянського Союзу Василя Федоровича Скопенка, визволителя міста Сандомира з фашистської неволі і одногolosно ухвалює: поховати полковника Скопенка у місті Сандомирі; на вічну пам'ять поставити на його могилі пам'ятник; нинішню вулицю Опатувську міста Сандомира перейменувати на вулицю полковника Скопенка».

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Читача, звичайно, цікавить, який подальший бойовий шлях 1180-го Сандомирського ордена Червоної Зірки полку.

...Ми у Львові, на квартирі Я. І. Гайдая, підполковника, кавалера багатьох бойових орденів. Він очолив полк після загибелі Василя Федоровича Скопенка.

Яків Ісакович дістає фронтову карту, розглядає на ній свої позначки.

— Багатьох відважних воїнів втратили ми на дорогах війни. Пам'ять про них вічна. Ніколи не забуду я і мого друга, соратника, Героя Радянського Союзу Василя Федоровича Скопенка. Він був прикладом незламної волі, вірності рідному народу, Комуністичній партії. Клятву, яку дали біля його свіжої могили, ми виконали: дійшли до Берліна, штурмували рейхстаг, перемогли...

Після форсування Одера полк продовжував наступати на напрямі головного удару. Ось він на карті, героїчний маршрут. Перші великі бої за Одером були біля міста Мальча. В готелі, перетвореному на опорний пункт, засів озброєний до зубів есесівський батальйон. На пропозицію здатися у полон фашисти відповіли пквальним вогнем. Зав'язався жорстокий бій. Ворог намагався вирватися з кільця. Та це йому не вдалося. Ще один вузол ворожої оборони — місто Любен. Будинок лісника на підступах — справжня бетонна фортеця. Бійці батальйонів Дмитра Князева та Семена Горлова атакували гітлерівців з ходу. «Сорокап'ятки», які супроводжували піхоту, стріляли прямою наводкою по амбразурах. Для знищення доту використали 120-міліметрову гармату. Вихід на річку Бобер став вільним. Та міст підірваний, з води стирчать напівзруйновані опори, покручені залізні ферми. Але чи не можна рештки моста використати, перебратися по них?

Фашисти полюбляли словечко «бліц» — швидко, блискавично. Тепер вони зрозуміли, що таке справжній, червоноармійський бліц! Сапери піднімали настил з води. Все, що було під рукою, пішло на будову. За годину батальйони вже перейшли на той берег... Ще одна річка — Квейс, а за нею автострада Бреслау — Берлін. На цьому рубежі командир полку Яків Гайдай і командир 2-го батальйону капітан Порфирій Ковальчук уперше за всю війну відбивали атаку наземних самохідних торпед. Тільки-но червоноармійці ступили на міст, як фашисти назустріч їм пустили торпеду. По радіо викликали артдивізіон майора Ромаса: допомагай, Прокопе Митрофановичу! Кілька залпів з 76-міліметрових гармат, вогонь мінометної батареї — і начинені вибухівкою торпеди одна за одною розлетілися на шматки.

Згадує Яків Ісакович і про звільнення з концтаборів французьких, італійських, датських громадян.

Форсувавши річку Шпрее, полку довелося відбивати контратаки значних сил фашистів. Батальйону Ковальчука — він уже став майором — довелося зайняти кругову оборону. На допомогу поспішали батальйони Князєва і Горлова. Спільними зусиллями контратаки було відбито, але майор Ковальчук загинув від осколків снаряда. Замполіт, капітан Іван Петрович Малик, узяв на себе командування і повів батальйон на Берлін, який був уже недалеко.

І все ж, як згадує командир полку, найтяжчі бої були в самому Берліні.

У боях, походах зростала майстерність командирів, солдатів. Воїни розуміли, що перемога вже близько. Нестримно, як весняна повінь, йшли вперед.

Квітень 1945-го, останні дні. Полк штурмує Потсдам, десь недалеко вже й союзники...

Гайдай називає прізвиська тих, хто, ризикуючи життям, штурмував останні фашистські бастіони. Це командир 3-го батальйону капітан Горлов, офіцери-артилеристи старші лейтенанти Ширшов і Лобанов. Згадує зв'язківця Хасанова: тричі поранений, він до кінця виконав свій обов'язок, налагодив зв'язок між островом і Потсдамом. Важко було тоді, як і тепер, виділити когось одного, бо всі, хто брав Берлін, — герої і переможці! Наприкінці своєї розповіді він називає ще одне ім'я. Лейтенант Даутов, уйгур за національністю, командував кулеметним взводом у батальйоні Ковальчука. Ось він лежить за кулеметом, ліва рука забинтована, обличчя темне від порохових газів...

2 травня великі групи фашистів почали здаватися в полон.

Та несподівано Гайдай отримує новий наказ: їх, воїнів 13-ї армії, чекає повстала Прага.

Дні і ночі форсованого маршу. 350-а дивізія в авангарді.

У ніч на 8 травня 1945 року 1180-й полк у районі населеного пункту Люупі у взаємодії з чехословацькими партизанами взяв у полон близько півтисячі ворожих солдатів і офіцерів.

Це був останній бій полку у переддень Перемоги.

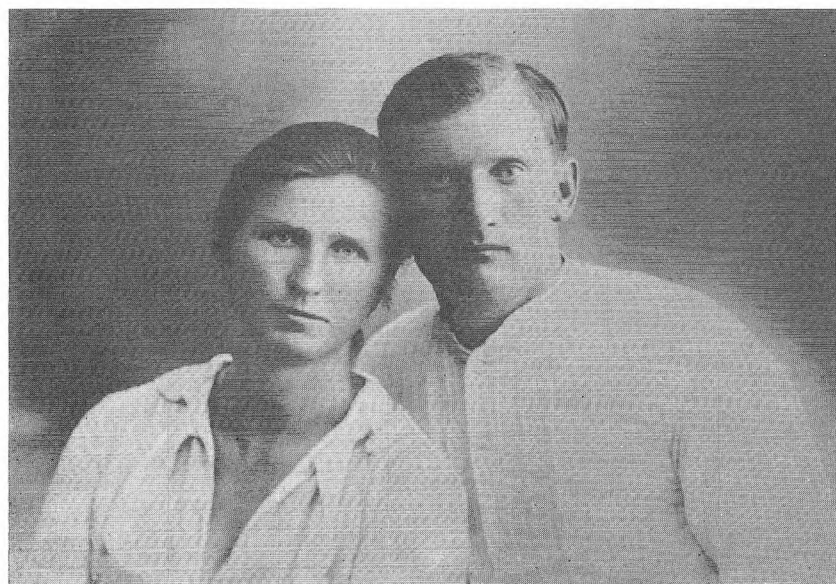
П Р И
С В І Т Л І
В І Ч Н О Г О
В О Г Н Ю

ФОТОДОКУМЕНТИ

*ЛИСТИ Й СПОГАДИ БОЙОВИХ ПОВРАТИМІВ,
ОДНОСЕЛЬЧАН ТА ДРУЗІВ В. Ф. СКОПЕНКА*

Василь Федорович Скопенко в колі сім'ї.

В. Ф. Скопенко із дружиною Ганною Митрофанівною. 1937.

Молодший лейтенант В. Ф. Скопенко. 1938.

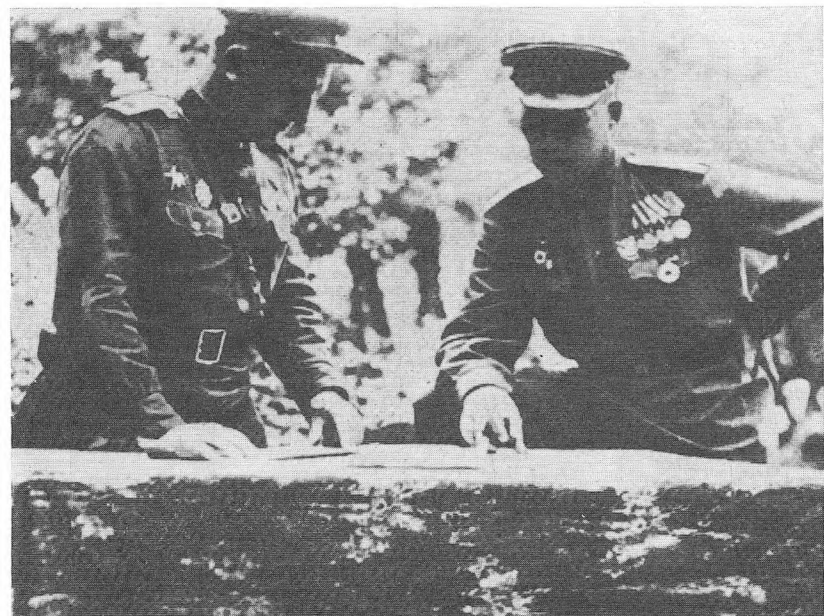
Перші сторінки літопису про легендарного командира полку Василя Федоровича Скопенка належать сандомирцям. «Ви врятували наше місто, наше життя, ми завжди будемо вдячні Вам за це». Такими словами закінчувався лист-подяка, вручений полковникові в серпні 1944 року.

Між цією датою й іншою, печальною — 27 січня 1945 року — зовсім малий проміжок.

При світлі Вічного вогню поповнюють літопис все нові й нові документи і спомини про людину незламної волі і великого серця, про сільського вчителя, що став на війні полковником, Героєм Радянського Союзу.

На фронтовій дорозі...

*Генерал Г. І. Вєхін
і командир полку В. Ф. Скопенко. 1944.*

«Кожна людина має свого героя, якого бере собі за взірєць. Ми, харцери дружини професійних будівельних шкіл, у Сандомирі організували письмове опитування — конкурс серед учнів і вчителів, запропонувавши їм назвати кандидатуру на Героя нашої дружини з числа знаменитих людей, які увійшли до літопису міста. Імен таких історія знає багато. І переміг полковник В. Ф. Скопенко — йому віддано найбільше голосів...

Цей легендарний воїн, ідучи в бій, не шкодував себе, щоб врятувати польське місто, в якому ніколи раніше не був, але яке стало йому близьким і рідним. Полковник Скопенко видав наказ воїнам стрілецького полку: «Будемо маневрувати, вести бій так, щоб жоден будинок, жоден стародавній пам'ятник не постраждав». Із слюзами радості і безмежної вдячності жителі Сандомира зустрічали своїх визволителів.

Герой визволення став нашим Героєм. Вічна слава йому, усім тим, хто похований на військовому кладовищі нашого міста».

Олександра Фліс, заступник командира дружини імені В. Ф. Скопенка; м. Сандомир.

на комендатуру, встановили зв'язки з партизанським загonom імені Ворошилова, який діяв у Знамянському лісі. Жителі Верблюжки врятували понад двісті бійців і офіцерів Червоної Армії, які потрапили в оточення, втекли з полону. Вони перебували у місцевих громадян. Офіцера Осипова, — тепер він голова колгоспу у Башкирській АРСР, Герой Соціалістичної Праці, — переходили сім'ї колгоспників П. Т. Олійника та Ф. С. Терещенка. У їхнього сусіда П. Т. Терещенка знайшов притулок Пилип Іванов, а вчителька Ганна Митрофанівна Скопенко, мати трьох дітей, дружина Василя Федоровича Скопенка, доглядала тяжко пораненого бійця, якого привела до неї Н. О. Кульбака.

А ось ще один приклад, який не забудеться. Під час фашистських бомбардувань загинули дві негуетешні жінки, в напівзруйнованій хаті залишилися їхні діти — вісім сиріт. Усіх їх забрала до себе, опікала, як власних дітей, Мотря Сидорівна Литвин.

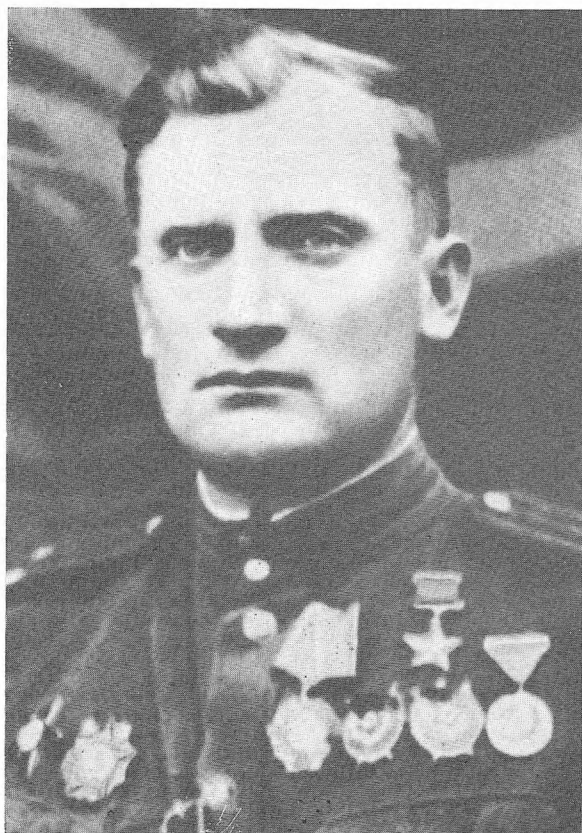
Настав рік сорок третій, Червона Армія визволяла Україну.

28 жовтня 42-й гвардійський полк визволив Верблюжку. Та майже три гітлерівські дивізії оточили героїв.

«Я був його учнем. Після закінчення десятого класу звернувся до Василя Федоровича за порадою: яку обрати професію. Службу в Червоній Армії сприймав як почесний обов'язок, але про офіцерські погони не думав... І раптом чую: «Іди, Миколо, у військове училище. У тебе командирський талант». На все життя запам'ятав ці слова. Як він порадив, так і зробив. А через рік почалася війна. Усі ми — вихованці Василя Федоровича — чесно виконували свій обов'язок перед Батьківщиною...

У перші дні гітлерівського нападу понад 500 жителів села Верблюжка пішли на фронт. Колгосп передав Червоній Армії трактори, автомашини, коней; в глиб країни евакуйовано було понад тисячу голів худоби, основне обладнання машинно-тракторної станції, пальне. У кінці липня 1941 року в село вдерлися окупанти. Почався їхній «новий порядок» з розстрілів, катувань. Молодь відправляли на каторжні роботи до Німеччини. Але верблюжці не корилися ворогу, саботували будівництво шляхів, зривали вивезення хліба й худоби. Підпільники вчинили напад

*Герой Радянського Союзу
полковник В. Ф. Скопенко. 1945.*

*Командир артдивізіону
підполковник П. М. Ромас. 1944.*

*Льотчик, Герой Радянського Союзу
гвардії капітан І. О. Кобилянський,
уродженець с. Верблюжки.
Загинув у боях за визволення Польщі,
похований у м. Кракові.*

Зав'язався нерівний бій. Ризикуючи життям, жителі села Параска Антонівна Люта-Ляптева та Іван Васильович Гострик допомогли командуванню гвардійців вивести полк з оточення. За цей подвиг Батьківщина нагородила Параску Антонівну орденом Вітчизняної війни другого ступеня.

Важкі бої за Верблюжку тривали всю осінь. І лише 12 грудня 1943 року село було визволене остаточно. За перемогу віддали своє життя начальник штабу 41-го гвардійського полку 13-ї стрілецької дивізії, Герой Радянського Союзу, гвардії полковник Олександр Пилипович Беляєв, гвардії старший лейтенант, Герой Радянського Союзу Григорій Михайлович Стретенков...

Нова школа-десятирічка, якій присвоєне ім'я колишнього директора, Героя Радянського Союзу Василя Федоровича Скопенка, стоїть на вулиці імені Героя Радянського Союзу Олександра Пилиповича Беляєва, чуваша за національністю.

Уродженці Верблюжки воювали на багатьох фронтах. Серед наших ушлавених земляків — Герой Радянського Союзу, командир Дніпровсько-Київської дивізії, генерал-майор Терентій Хомич Уманський, відважний радянський сокіл старший лейтенант Іван Олександрович Кобилянський. Він, як і полковник Скопенко, загинув, визволяючи Польщу. Не повернувся з війни рядовий Іван Мірошник, кавалер ордена солдатської Слави.

Пошук героїв продовжується. Подвиг тих, що загинули, надихає нас, живих, на трудові подвиги, вчить любити Вітчизну так, як любивши вони!»

*М. І. Бахтін, ветеран війни, вчитель
школи імені В. Ф. Скопенка.*

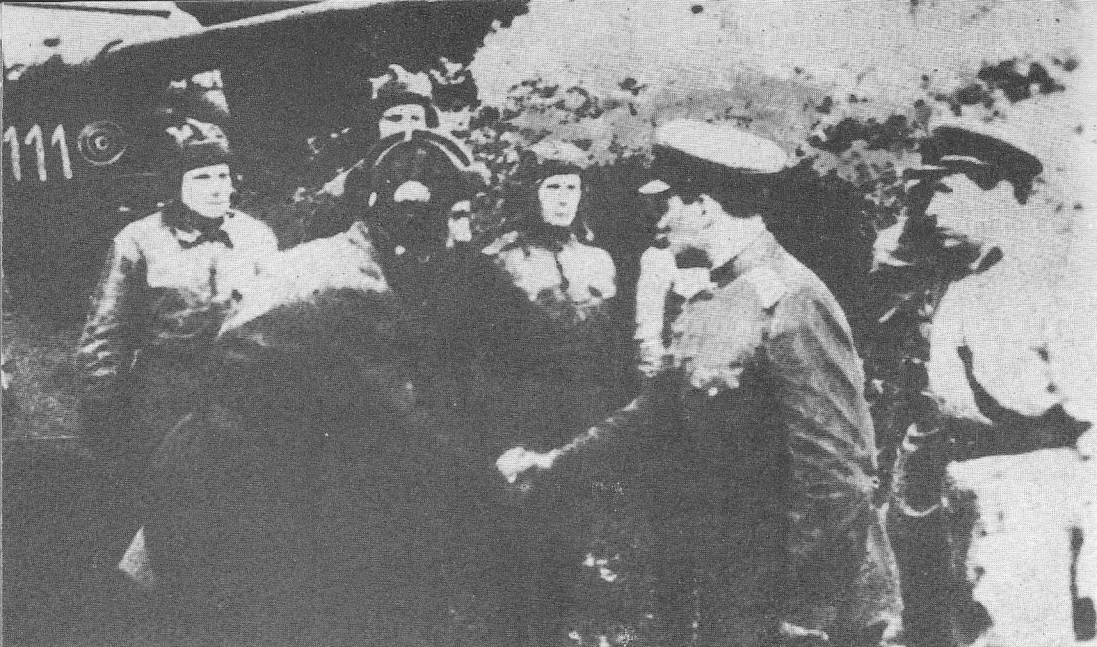
«На сторінках журналу «Україна» (№ 17 за 1980 р.) вміщено нарис «Безсмертний комендант» і фотографію Героя. Я відразу ж пізнав його, згадав нічний бій у донському степу...

16 липня 1942 року я, капітан Бережицький Михайло Миколайович, старший офіцер оперативної служби 197-ї стрілецької дивізії, проводячи рекогносцировку в районі Хопра, зустрівся у степу зі стрілецьким батальйоном, що рухався в ротних колонах. Вів його старший лейтенант, який назвав своє прізвище: Скопенко. Мені впало в вічі, що в командира на грудях медаль не військава, а «За трудову доблесть».

Офіцер доповів, що батальйон сформований з окремих груп і одиниць, які відбилися від своїх частин під час відступу, і що він веде їх за Дон, де, певно, створюється нова лінія оборони.— «Але ж фашисти наступають вам на п'яти! Чому не вступити в бій ще на цьому березі?» — «Хтось повинен віддати про це наказ»,— відповів старший лейтенант.— «А давайте ми разом приймемо рішення. Характер місцевості дає змогу завдати раптового вогневого удару по колонах гітлерівців, які марширують, мов на параді...»

*Герой Радянського Союзу
гвардії полковник О. П. Бєляєв,
начальник штабу 41-ї гвардійської
дивізії, герой Дніпра.
Загинув у боях за с. Верблюжку.
Його іменем у селі названа
центральна вулиця.*

Командир гвардійської танкової бригади гвардії підполковник І. М. Веремій і гвардії капітан М. Малєєв, командир танкової роти. Сандомирський плацдарм. 1944.

Старший лейтенант Скопенко оглянув висотки по обидві сторони дороги, які панували над підступами до ріки. Він швидко зорієнтувався, що позиція, справді, вигідна.

Ледве ми встигли організувати свою оборону, як побачили, що фашисти наближаються. Відстань з кожною хвилиною між нами і ворогом скорочувалась, але комбат не поспішав відкривати вогонь.

Та ось уже вилно й обличчя тих, що попереду. Пора!

Раптовий залп з усіх видів зброї приголомшив фашистів. На дорозі паніка. Колона відкотилася назад. Перед позицією батальйону більше ста вбитих, сорок три одиниці підбитого транспорту, багато різного військового спорядження.

З'ясувалося, що ми мали справу з італійськими фашистами, яких прислав на допомогу фюреру Муссоліні.

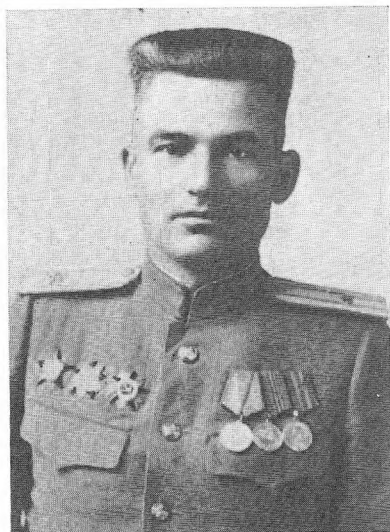
На світанку ми чекали атаки. Вирішено було залишити на старій позиції лише три кулемети і двох трьох автоматників, а основними силами зайняти оборону трохи лівіше.

Заступник командира полку по стрійовій частині підполковник Я. І. Гайдай. 1944.

*Замполіт батальйону
старший лейтенант І. П. Малик.*

*Заступник командира полку по
матеріально-технічному забезпеченню
майор Д. Д. Зубавленко. 1944.*

Десь о третій годині розвідка доповіла, що фашисти ось-ось почнуть атаку. І ще раз нищівний фланговий вогонь батальйону приніс нам успіх. Близько двох тисяч карабінерів відкотилися на висхідну позицію, кидаючи вбитих і зброю.

Далі залишатися у степу було неможливо. Відбивши другу атаку, батальйон відійшов за Дон.

Про цей епізод я доповів командирові дивізії, яка тут оборонялася, передав списки бійців і офіцерів, що особливо відзначилися...

Минуло майже два роки. Поблизу Дніпропетровська я вдруге зустрів офіцера Скопенка, тепер уже майора. На його гімнастерці поряд з медаллю сяяли бойові нагороди. Ця зустріч була зовсім короткою. Мені згадалася ніч у степу, вміння Скопенка у найскладніших умовах залишатися спокійним, урівноваженим, справжнім організатором бою.

Вісла знову «заочно» звела нас. Мій знайомий командував авангардним полком на Сандомирському плацдармі, а мені, начальникові штабу 102-го гвардійського полку, випало бути на плацдармі Магнусшевському, завойованому військами 8-ї гвардійської армії генерала В. І. Чуйкова. Тоді нам стало відомо, що у наших сусідів з Першого Українського особливо відзначилася 350-а дивізія генерала Г. І. Вехіна, авангардний полк офіцера Скопенка. «Невже однофамілець?» — подумав я. У моїй пам'яті чомусь залишилося ім'я Петро, а не Василь...

Та ось у моїх руках журнал «Україна». В ньому нарис «Безсмертний комендант» і фото. Віт, Скопенко! Я впізнав його...

Смерть Василя Федоровича відчуваю, як свіжу рану. І, може, саме тому раптом на схилі літ узявся за перо, присвятивши свій вірш героїчним воїнам-сталінградцям і незабутньому Василеві Федоровичу Скопенку, з яким ми прийняли той нічний бій під Серафимовичами:

Помним мы бои, тревоги,
И тебя в огне, река,
Дальше не было дороги,
Хоть Россия велика.

Мы сыны твои, Отчизна,
Нам бесстрашье дал народ.
Мы победы над фашизмом
Свой закончили поход».

*М. М. Бережицький, полковник,
кавалер вищого ордена Польської
Народної Республіки «Віртуті
мілітарі».*

ВОРОШИЛОВСКИЙ • СТРЕЛОК •

Красноармейская газета

№ 225 | 26 сентября 1944 года | Четверг | 4-й номер

Указ Президиума Верховного Совета СССР

**О присвоении звания Героя Советского
Союза генералом, офицерскому,
сержантскому и рядовому составу
Красной Армии**

За образные выступления в боях заградительных и фронтовых бригад с немецкими захватчиками и проявленные при этом отвагу и героизм, присвоить звание ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА следующим лицам:

1. Старшему лейтенанту АВДИЩИНУ Ивану Ефимовичу.
2. Лейтенанту БАКИНУ Павлу Христофоровичу.
3. Подполковнику БАРДАЧУ Феликсу Александровичу.
4. Красноармейцу БУРАКИ Ивану Ефимовичу.
5. Сержанту ГАБРИЛЮ Борису Ивановичу.
6. Младшему лейтенанту ЖУРАБЛЕВУ Петру Александровичу.
7. Капитану КОРМОНУ Петру Михайловичу.
8. Младшу МИХЛЕВУ Степану Андреевичу.
9. Капитану РОМАК Прокопий Маргаритовичу.
10. Подполковнику СРОЧЕНКО Василию Федоровичу.
11. Старшему сержанту СОБОЛЕВУ Василию Ивановичу.
12. Старшему лейтенанту ФЕРЮХОВУ Алексею Степановичу.
13. Сержанту ХИМЕНКО Сергею Дмитриевичу.
14. Младшему лейтенанту ЧИКАРИНУ Василию Михайловичу.
15. Сержанту ЧИГАЛЕВУ Василию Степановичу.
16. Капитану ЧУПИНУ Алексею Павловичу.
17. Сержанту ШО РЕПЦОВУ Виктору Ивановичу.

Председатель Президиума Верховного
Совета СССР **М. КАДНИН**,
Секретарь Президиума Верховного
Совета СССР **А. ГОРБАК**.

Москва, Кремль. 26 сентября 1944 г.

Бюллетень ОФИЦЕРА-О. ГОРБАК-СТРАНИЦНИК

Червоноармійська газета «Ворошиловський стрелок» з Указом Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу учасникам визволення Сандомира.

Ущелина,
якою наступав полк
18 серпня 1944 р.

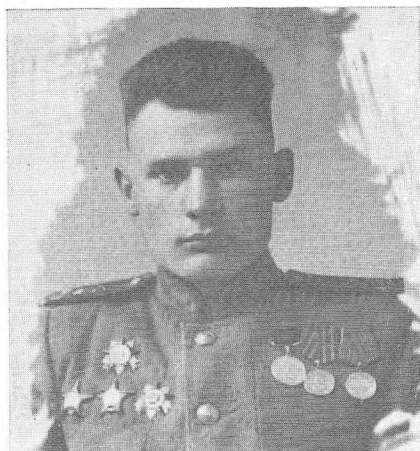
Фронтowa листівка, присвячена
Герою Радянського Союзу
С. Д. Хоменку.
1944.

Герой Советского
Союза

С. Д. Хоменко.

Суровий путь прошел он за годы войны. Защищал Крым. С отрядом партизан действовал в черниговских лесах. В рядах Красной Армии молодой командир сражается с врагом умело, мужественно, героически.

*Командир батареї
старший лейтенант
М. І. Гриценко.*

*Заступник командира полку
по політчастині майор
В. І. Роденко. 1944.*

«Мій атестат зрілості, з яким я пішов на фронт, підписаний Василем Федоровичем Скопенком.

...Серед найдорожчих пам'яток поруч з військовими нагородами і подяками командування зберігаю давній шкільний знімок, на якому разом з випускниками — директор школи В. Ф. Скопенко та інші вчителі. Школа випустила нас у світ справжніми громадянами, і за це їй сердечна подяка...»

О. О. Іванов, ветеран війни, учитель.

«Василь Федорович Скопенко запам'ятався мені енергійним, вольовим, цілеспрямованим... Він любив спілкуватися з молоддю, часто бував з нами на спортмайданчику, в туристських походах. Для кожного знаходив особливий підхід, вмів швидко «розгадувати» позитивне і негативне в характері. Усіх нас запаливав притаманною йому життєрадісністю. Водночас залинався справедливо-суворим і вимогливим...

*Заступник командира полку
по артилерії капітан
І. І. Безкровний.*

*Герой Радянського Союзу
гвардії старший лейтенант
Г. М. Стрепетов. Загинув
у бою за с. Верблюжку.*

*Командир роти
старший лейтенант В. Т. Мурашко.*

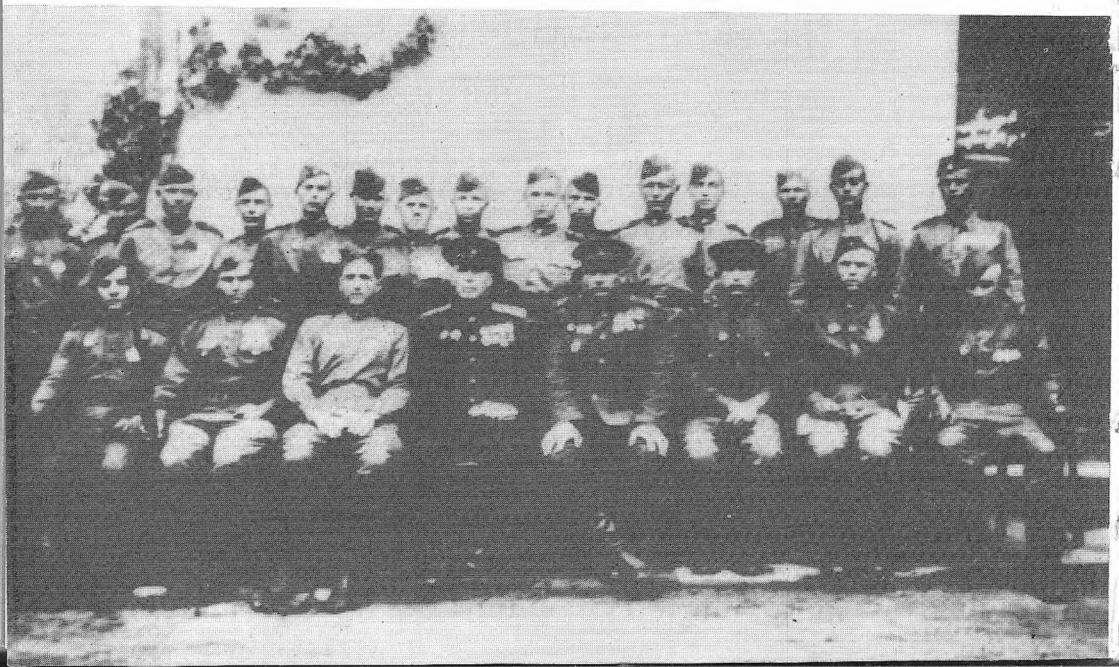

*Лейтенант А. С. Досужий,
ад'ютант В. Ф. Скопенка.*

*Танкісти-гвардійці,
герої боїв на Сандомирському плацдармі.
В центрі І. М. Веремій.*

*Командир дивізії Герой Радянського Союзу
гвардії генерал-майор Г. І. Везін
та начальник політвідділу
гвардії полковник В. П. Якушкін
серед воїнів взводу, сформованого
для участі у Параді Перемоги.*

Пригадую себе в ті часи. У мене був нахил до гуманітарних наук: літератури, мови, історії. Важче давалися мені математика, фізика, хімія.

Якось я не розв'язав задачу з тригонометрії і, відповідаючи на запитання — чому, сказав Василю Федоровичу, що тригонометрію не люблю, не виходить у мене. Він залишив мене після уроків, повів одверту розмову. Зміст її був приблизно такий: який же ти чоловічина, коли до своїх знань ставишся так легковажно — «не подобається, не люблю». «І хлопець ти, Борисе, щось не дуже спортивний. А ти ж скоро будеш воїном». Після цієї розмови намагався бути вимогливішим до

себе, хотілося підтягнутися, не підводити ні себе, ні нашого директора.

Учнем десятого класу, одночасно з Василем Федоровичем, був прийнятий кандидатом у члени партії.

Міжнародне становище на той час ускладнилося, у Європі піднімав голову фашизм. Якось ми з Василем Федоровичем поверталися з наради в обкомі. І ось по дорозі додому Василь Федорович повів мову про необхідність зміцнювати обороноздатність країни, про особисту громадянську відповідальність кожного. Василь Федорович знав, що я мріяв про навчання в університеті, обіцяв дати мені рекомендацію, а це раптом заговорив про військове училище.

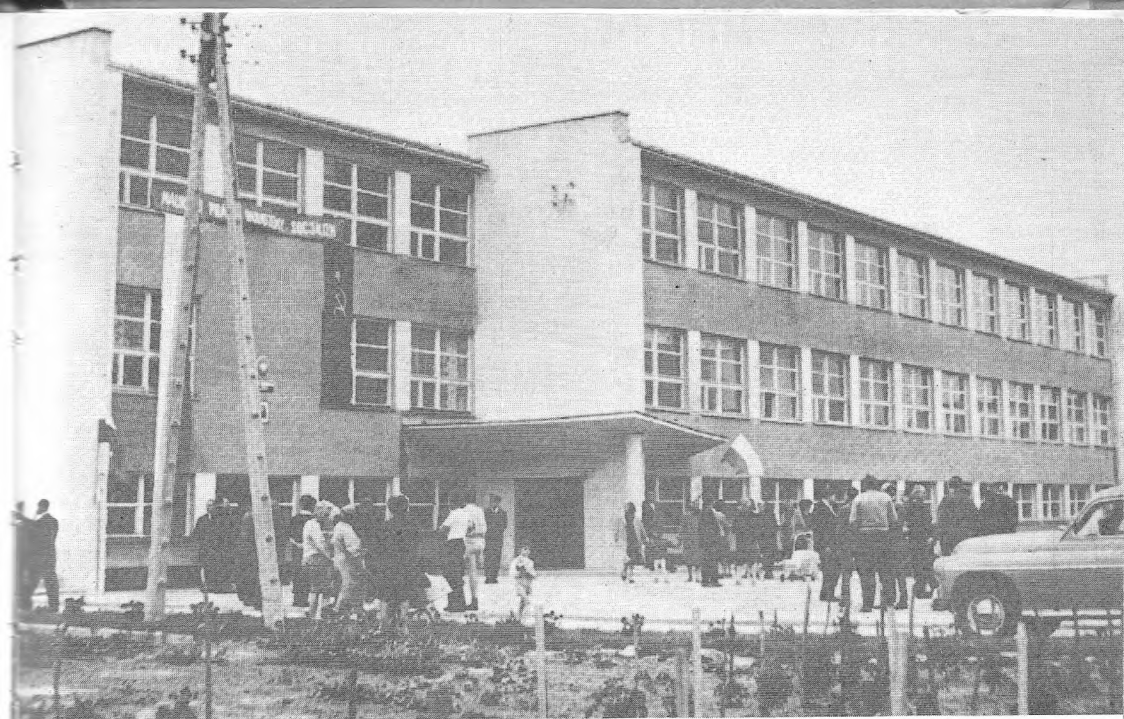

Його слова були щирими, переконливими, тривожні думки про безпеку країни, як видно, не залишали його ні на мить. На самоті я ще раз проаналізував усі його аргументи. І зробив так, як радив мій улюблений учитель. Тепер приємно усвідомлювати, що не помилився, ставши авіатором. Кілька моїх книг у цій галузі узагальнюють набутий досвід. Путівку в життя я взяв із Скопенкових рук».

*Б. Д. Малий, доцент ордена
Леніна Академії цивільної
авіації.*

Меморіальна дошка на школі.

Школа імені В. Ф. Скопенка у Сандомирі.

*Г. М. Скопенко з дочкою
біля могили чоловіка
на братському кладовищі
у Сандомирі.*

*Дружина В. Ф. Скопенка
Ганна Митрофанівна
вручає учню атестат
про закінчення школи; м. Сандомир.*

«Бачу його, як зараз: білявий, трохи вищий середнього зросту, широкий у плечах, з добре розвинутою мускулатурою. Пам'ятаю — на випускному вечорі, організованому на квартирі у Бориса Малого, я і Микола Михальченко спробували жартома з ним поборотися. Виявилось, що Василь Федорович набагато сильніший за нас.

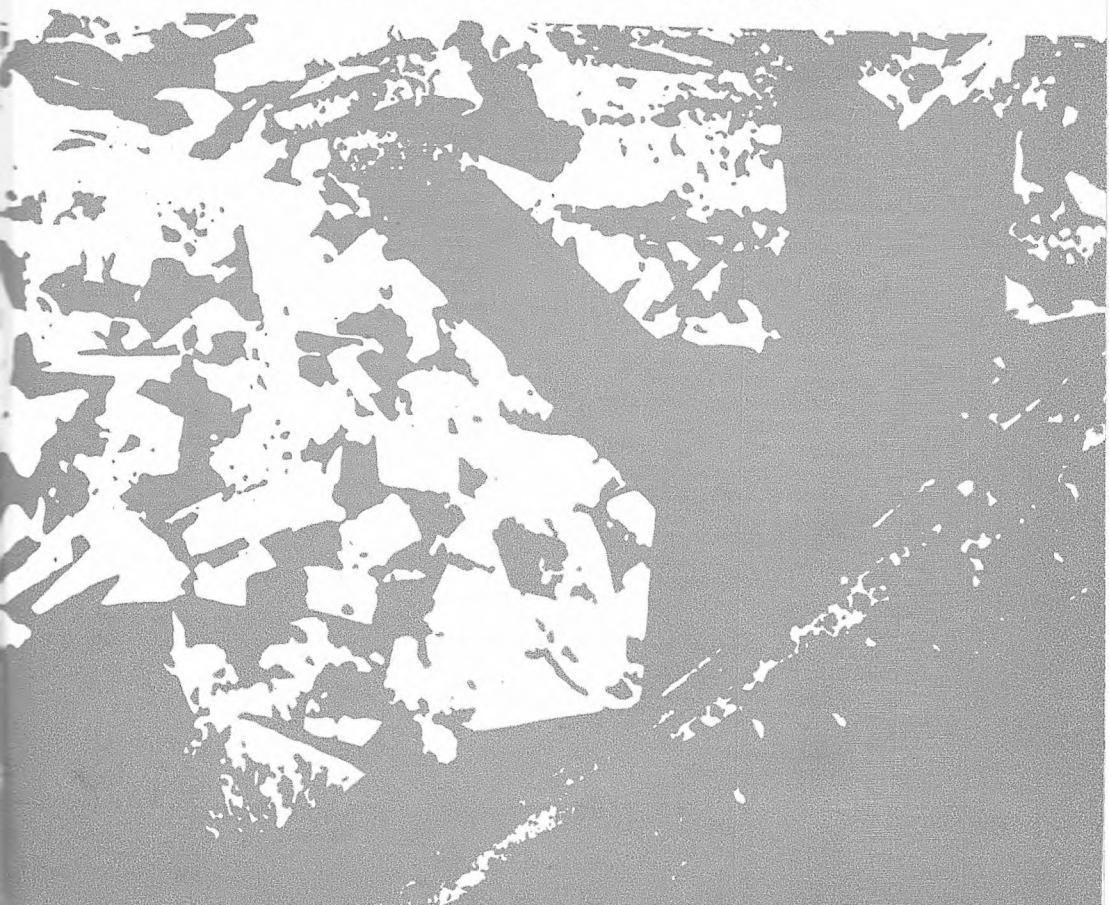
Був він завжди хазяїном свого слова і вірив іншим. Ось приклад. У 1938 році я і кілька моїх товаришів з різних причин не змогли відвідувати восьмий клас. Ми й заяви не подавали про те, що хочемо продовжувати навчання. Та потім таки з'явилися... на місяць пізніше. Василь Федорович уважно вислухав наші пояснення. Здавалося, що директор не пробачить нашої легковажності, не повірить обіцянці «наздогнати» клас. Але він повірив. І дав твердий строк — до кінця першої чверті. І ми не підвели його.

Він був простий з нами, але не любив панібратства. Мабуть, це й характерна риса його як командира».

І. П. Щербина, вчитель.

Українська делегація Товариства радянсько-польської дружби біля погруддя Героя Радянського Союзу В. Ф. Скопенка, м. Сандомир.

ВИТАЛИЙ ИВАНОВИЧ ПЕТЛЬОВАННЫЙ
ВОСПОМИНАНИЯ РАТНОГО ПОЛЯ
ХУДОЖЕСТВЕННО-ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ПОВЕСТЬ

Издательство художественной литературы «Дніпро»
(*На украинском языке*)

Редактори Л. Г. Білик, П. М. Кравченко
Художник В. М. Флак
Художній редактор І. М. Гаврилюк
Технічний редактор О. Г. Талізїна
Коректор Л. Г. Лященко

ІБ № 1429.

Здано до складання 12.02.81. Підписано до друку 06.08.81.
БФ 20527. Формат 60×100¹/₁₆. Папір ілюстраційний. Гарнітура звичайна нова.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 7,777+12 вкл. Умовн. фарб. відб. 16,52.
Обл.-вид. арк. 11,497. Тираж 25 000. Зам. 1—572. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Петльований В. І.

П29 Спомини ратного поля: Художньо-документальна повість.— К. : Дніпро, 1981.— 112 с.

Художньо-документальна повість відомого українського радянського письменника присвячена командирові прославленого стрілецького полку, Героєві Радянського Союзу, почесному громадянину міста Сандомира Василю Федоровичу Скопенку, який загинув, визволяючи від фашистських загарбників польську землю.

ББК 63.3(2)722.78+У2
9(с)27+У2

П $\frac{70303-239}{M205(04)-81}$ Бз.9.14.81. 4702590200

Вітталій Петрович
Степанович
Ратнов
Полов